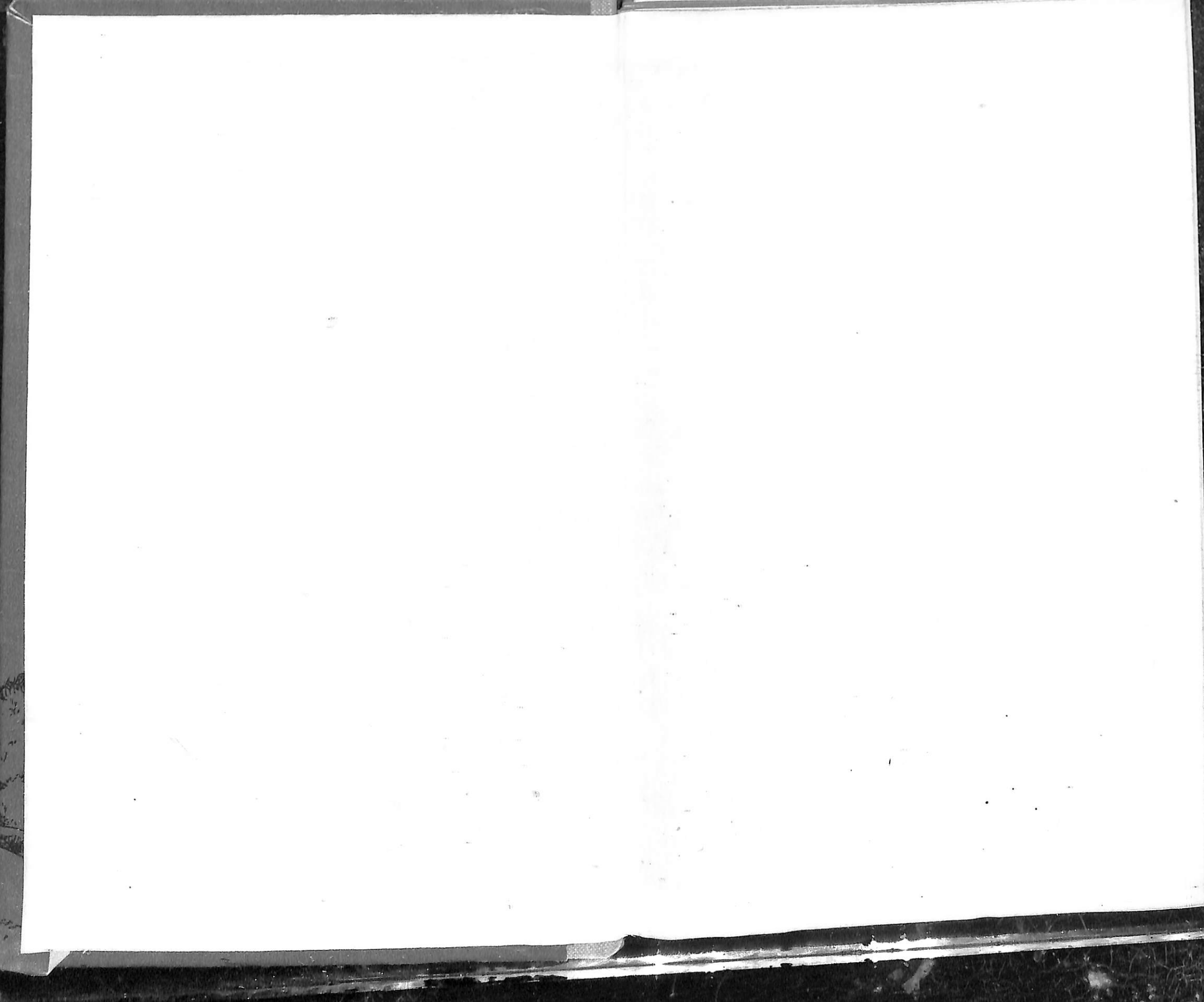

ІВАН ПІЛЬГУК

ГРОЗОВИЙ РАНОК

ПОВІСТІ

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1979

В книгу вошли повести о жизни и деятельности классиков украинской литературы. О зачинателе новой литературы, авторе «Энеиды» Иване Котляревском рассказывает повесть «Грозное утро». «Повей, ветер!» посвящена творцу популярных песен и юморесок Степану Руданскому. «Дубы шумят» — об известном прозаике Панасе Мирном. Каждое произведение — беллетризованная биография писателя, поданная на широком историческом фоне, во взаимосвязях русской и украинской культур.

П 70303—073 — 61—79. 4702590200
М205(04)—79

© Передне слово, післямова.
Видавництво «Дніпро», 1979 р.

ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ ТВОРИ І. ПІЛЬГУКА

В українській радянській літературі історико-біографічний жанр посів одне з провідних місць. Заслужену популярність здобули романи та повісті О. Ільченка «Петербурзька осінь» (1941), Л. Смілянського «Михайло Коцюбинський» (1940), Н. Рибак «Помилка Оноре де Бальзака» (1940), П. Колесника «Терен на шляху» (1959), М. Олійника «Леся» (1960), О. Іваненко «Тарасові шляхи» (1939, 1961), «Марія» (1973) та інші. Із сторінок романів та повістей постають самі творці безсмертних художніх творів — Тарас Шевченко, Бальзак, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Марко Вовчок. Читач на широкому тлі суспільного життя, в літературно-мистецькому контексті, в українсько-російських культурних взаєминах, в особистому житті побачив відомі постаті класиків світової літератури.

У багатонаціональній радянській літературі немало налічується талановитих історико-біографічних творів, присвячених письменникам різних епох. Зокрема, чимало зроблено російськими радянськими письменниками. Досить відомими стали два романи І. Новикова — «Пушкін у Михайловському» (1936) і «Пушкін на Півдні» (1943), згодом об'єднаних в один роман «Пушкін у вигнанні», трилогія О. Форш «Радіщев» (1932, 1934, 1939), Ю. Тинянова «Кюхля» (1925), «Смерть Вазир-Мухтара» (1927), «Пушкін» (1943) та багато інших. Радянські письменники при відтворенні постатей видатних митців слова минулого прагнули до історичної та художньої правди.

В число кращих історико-біографічних творів влились і повісті І. Пільгука. А написав він їх уже чимало — «Грозний ранок», «Повій, вітре!», «Дуби шумлять», «Григорій Сковорода», «Пісню снує Черемш», «Іван Карпенко-Карий», «Марія Заньковецька». Талановитий вчений-філолог, глибокий знавець історії дожовтневої української літератури, І. Пільгук зумів правдиво відтворити у художній формі життєпис представників передового крила українських письменників. Повісті схвально були зустрінуті читачем і позитивно оцінені критикою.

Для даного видання письменник відібрав три повісті: про І. Котляревського — «Грозний ранок», про С. Руданського — «Повій, вітре!», про Панаса Мирного — «Дуби шумлять». Вони складають своєрідну трилогію з символічним образом: передгрозя. Хоч у повістях йдеться про різні періоди розвитку історії української літератури, але вони об'єднуються за ідейно-тематичною сутністю, спільністю суспільно-політичної доби. Укладаючи повісті за таким змістом, І. Пільгук мав

на увазі художньо розповісти про життя і творчість трьох видатних письменників, які жили і творили у складні, послідовні за часом моменти розвитку української прогресивної культури.

Історико-біографічні твори, як відомо, пишуться за загальними законами художньої творчості, але цей жанр зобов'язує письменника бути особливо відповідальним, оскільки він має показати відому особу як художній образ і разом з тим дотриматись історичної точності при її змалюванні. Отож перед письменником стоїть складне завдання — знайти при зображенні відомої особи правильне співвідношення між фактами і домислами. Як показує історія розвитку цього жанру в російській та українській літературах, письменників дуже часто підстерігала невдача саме через недотримання необхідного співвідношення.

Історико-біографічний жанр досить складний за своєю природою. М. Добролюбов писав, що в історичному романі «матеріал не знаходиться в повному розпорядженні, він (автор.— М. Г.) не може довільно вигадувати і вводити сюди все, що може служити для кращого виразу і представлення взятої ним ідеї. Тут умови істинності не обмежуються простими законами вірогідності: автор повинен бути вірним не тільки тому, що може бути або буває, але й тому, що дійсно було і було таким, а не іншим»¹. При цьому письменник повинен будувати вимисел тільки на історичному тлі, щоб він був опертий на історію і випливав з природного ходу історичних подій. При дотриманні письменником згаданої умови читач уявлятиме з художнього твору особу, що своїми рисами нагадуватиме добре відому йому постать.

І. Пільгук, змалюючи образи класиків дожовтневої української літератури — Івана Котляревського, Степана Руданського, Панаса Мирного, намагався йти шляхом найдостовірнішого відтворення їхніх особистостей та історичної обстановки. Брак матеріалів про життєвий та творчий шлях письменників змушував І. Пільгука заглиблюватись в атмосферу зображуваної доби і в її розрізі вдаватися до вимислів, звичайно, які б дуже щільно змикались з характером епохи. Надто вже складно було відобразити особу І. Котляревського. Скупі, часто тільки дотичні відомості утруднювали працю письменника.

Лише добре знання епохи — першої половини XIX століття — допомогло І. Пільгуківі силою творчої фантазії ввести в розповідь вигадані образи Наталки, Семена Битого та інших кріпаків, у стосунках з якими виразніше розкривається образ автора славетних «Енеїди» та «Наталки Полтавки», чіткіше вирізьблюються його суспільно-політичні та естетичні погляди.

Хоч радянське літературознавство досягло значних успіхів у дослідженні історії розвитку української літератури, однак з певних причин на сьогодні є ще немало «білих плям» і найбільше їх у висвітленні

¹ Н. А. Добролюбов. Полное собрание сочинений в шести томах. М., Госполитиздат, 1934, т. 1, с. 530.

творчого шляху письменників. Тому-то значні труднощі підстерігали І. Пільгука при зображенні життя й діяльності Степана Руданського та Панаса Мирного. Обидва працювали на ниві прогресивної української літератури в добу, коли не тільки утисків царизму зазнавала українська культура, а на всій території царської Росії жорстоко придушувались будь-які прояви вільнодумства. Широка літературознавча та історична ерудиція автора повістей сприяла йому домислити ряд моментів, що значно доповнили художні біографії героїв.

Основне завдання автора історико-біографічного твору — зробити образ історичної особи типовим і разом з тим зберегти її індивідуальність. Перед письменником конкретна історична постать, один прототип, тоді як у небіографічному творі береться узагальнений, синтетичний тип. Крім того, образ великої людини має ввібрати в себе кращі риси народу, представником якої вона є. Це пощастило здійснити І. Пільгуківі. Іван Котляревський, Степан Руданський, Панас Мирний розкриваються у тісних зв'язках з трудовим народом, як невіддільна його частка. Народними думами, його надіями, мріями про кращу долю живуть визначні художники слова.

М. Чернишевський колись писав: «Незвичайна особистість — найкращий вияв людини і людської природи взагалі. Герой — не потвора між людьми; навпаки, в ньому ясніше, різкіше виявляється те, що є, більше або менше, в кожній людині...»¹. Думки великого революціонера-демократа і філософа про видатну особу і на сьогодні є одним із критеріїв її оцінки, а тим паче для письменників, які працюють у жанрі історико-біографічного. Іван Котляревський, Степан Руданський, Панас Мирний як особистості поруч із іншими відомими в історії культури людьми піднімалися на голову вище за тогочасне чиновництво, буржуазно-ліберальне та націоналістично-шовіністичне середовище. В особі видатних письменників воедино були злиті талант, громадянська мужність і думи-провісники кращого майбутнього. Мовою образності це стверджено в повістях І. Пільгука.

Герої повістей І. Пільгука органічно виростають з конкретного зображення суспільного життя народу, складностей життєвої обстановки даної епохи. Так, малюючи образ Панаса Мирного, письменник не уникає показу тих неймовірно важких умов, у яких довелося працювати видатному майстрові слова: з одного боку, вдавати з себе на службі старанного чиновника, тамуючи в собі біль, викликаний стражданнями народних мас, з другого — устами своїх героїв, зображенням страдницького життя народу гнівно протестувати проти свавілля панівних класів. Автор не шукає легкого шляху, — підбіркою цікавих біографічних деталей захопити читача, — а, навпаки, прагне реалістично розповісти про особу письменника, розповісти якомога правдивіше про його

¹ М. Г. Чернишевський. Вибрані філософські твори, т. 1. К., Держполітвидав УРСР, 1950, с. 200.

сподвижницьку працю в ім'я свого народу, розкрити затхлу атмосферу, в якій доводилося йому творити. Завдяки такому підходу до зображення героя і подій, І. Пільгук уникнув поверховості, схематизму та обмеженого біографізму.

Автор історико-біографічного твору не має права ні в якій мірі «модернізувати» історичну особу, приписувати їй думки людини сьогодишньої. Подібне «підтягування» — явище наскрізь фальшиве і антихудожнє і дуже шкодить правдивому зображенню героя і епохи. Натомість показ особи і його часу в усій складності, тобто відтворення їх у реалістичному вигляді, викликає симпатію і довір'я до героя, служить справі сучасності. Тим-то й проймаєшся почуттям поваги, бажанням наслідувати героїв повістей І. Пільгука.

Проблема «письменник і народ» знайшла в повістях І. Пільгука розкриття з позицій марксистсько-ленінської методології. Тільки народ, його життя, мрії, віднолюбовість дали можливість класикам створити літературні шедеври — «Наталку Полтавку», «Співомовки», «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Працюючи приватним учителем, Котляревський тісно зближується із селянами, проймається їхніми думками, зачаровується їхньою усною творчістю. Народна мудрість, кмітливість, гумор, жага до свободи полонили молодого Руданського, і цю любов до трударів він пронесе через усе своє коротке життя. Вийшовши з остогидлої канцелярії, Панас Мирний ішов «у народ» і жив іншим життям, сповненим смутку й надії, жалю й радості; він органічно зливався із знедоленими. І. Пільгук зумів тонко показати і переконливо довести, що життя народу було основним джерелом творчості письменників.

Йдучи шляхом правдивого відтворення дійсності, автор повістей справедливо твердить, що творчість Івана Котляревського, Степана Руданського, Панаса Мирного, як і вся передова українська дожовтнева література, розвивалась у тісній дружбі з російською прогресивною літературою. Особливу роль грали революційно-демократичні ідеї та теоретичні настанови В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чернишевського. Їхній голос на захист української культури, правдиві оцінки багатьох творів українських письменників та їхнє життя багато важили для формування світоглядних позицій українських митців слова.

Характерною рисою повістей І. Пільгука, як і більшості радянських історико-біографічних творів, є тенденція до епічності, до широких художніх узагальнень.

Повісті І. Пільгука — значний внесок в українську історико-біографічну літературу. Художньо окреслені образи видатних людей минулого збуджують серця наших сучасників — будівників комуністичного суспільства, кличуть до активної праці та любові до Батьківщини, до беззавітного служіння своєму народові.

Михайло Грицай

ГРОЗОВИЙ РАНОК

ПОВІСТЬ

Потомлені коні зупинилися біля корчми, що причаїлася під крутим гербом на березі річки Говтви край битого Полтавського шляху. Кучер, зіскочивши з передка, став обтрушувати зі свитки пилюгу. З брички, критої халабудою, почувся грубий голос:

— Гей, шинкарко, гостей зустрічай!

Двері корчми заскиглили, мов немазаний віз. На порозі з'явилася не шинкарка, а три худорляві, середнього зросту чоловіки. На головах у них ледь трималися поруділі шапки. Підтримуючи один одного та непевно ступаючи, вони вийшли на вулицю. З них виділявся той, що одна нога його була взута у чобіт, а друга боса. Взутою ногою він тупав об землю, приспівуючи:

— «Закаблукам лиха дам... Достанеться й передам!..»
Гей, роздавайся, море, решетилівські чоботарі гуляють! Шибайголови заходилися танцювати, не звертаючи уваги на подорожніх. До них підійшов кучер, промовив:

— Боже поможи у вашому ділі!

Напівбосий підвів голову, розпростер руки:

— Микито! Звідки тебе, брате, занесло сюди?

Далі зняв чобота, жбурнув його в розбиту шибку корчми.

— Давай, шинкарко, і за цей чобіт горілки!

Крізь розбиту шибку шинкарка подала жбан горілки.

— Пий, Микито, бо чоботарі сьогодні гуляють, пропивають останнє, щоб завтра легко було у далекій дорозі. Вночі зустрінемося з побратимом Семеном і — бувайте здорові...

— Ц-с-с! — застережливо підняв пальця другий чоботар.

Тим часом із брички зійшли два подорожні.

— Кого це ти, Микито, везеш? — запитав босий.

— Та то ж пан Сухопень...

— Сухопень? Ха-ха-ха!.. Пика панська, і вуси по-шляхетському підстрижені... А Сухопень! Йй-богу, не панське прізвище... А ще надувається... А то що за жевжик

біля нього з гудзиками на фуркальці... Ніби якийсь возний...

— Та то ж такі мундирчики носять фертики, що сидять біля паперів у полтавському магістраті,— додав другий.— Але цей не схожий на них... І сорочку з чумацькими рукавцями видно. Та й очі добрі, не злі... Воно щось таке...

— То домашнього навчателю найняв Сухопень... Іваном Петровичем звуть...

— Ім'я нашенське... Та й скрипка, видати, не з циганських рук дісталась йому. Може, не відмовить і нам за грати? — хитруватими прижмурками босоногий поглядав на подорожнього.

— Запитай! Може, не погордує нами,— стиха докинув інший.

Ступивши кілька кроків, босоногий вклонився і насмілювався звернутись до юнака:

— Витанцьовуємо біля цієї корчми, бо поміняли чоботарські шила та дратву на бурлацькі торби. Тепер не прославлені ми решетилівські шевці, а бурлаки,— знявши шапку, ударив нею об землю.— Якщо ваша ласка, мосьпане, то затриндікайте нам відхідної на скрипці.

Не зронивши жодного слова, юнак узяв смичок, загравав. Гультаї припинили, вловлюючи мотив мелодії. Один, наче протверезившись, добрим голосом почав за скрипкою:

Ой горе тій чайці,
Горе небозі,
Що вивела чаєняток
При битій дорозі...

Спохмурніло похилились бурлацькі голови. Стрепенула їхні душі пісня. Вторячи тужливий мотив, обнялись і простували шляхом до села. А навздогін голосила скрипка, присмутком колишучи три велетенські тіні, що їх поволокли за собою сіроми до похилих, поруділою соломою критих чоботарських осель.

Дрімотно насурмилась у яворовому затінку спорожніла корчма. Як той обдертий, згорблений літами старець блимає з-під обвітрено-острішкуватих брів на багаття, так вона позирала своїми побляклими вікнами на той бік річки, де недавно виріс двоповерховий палац, обнесений муром. На вежі палацу герб власника і число «1786». То рік, коли цариця Катерина «пожалувала» село Решетилівку із степами й лугами своєму фавориту, сподвижникові князя Потьомкіна вельможному Попову Василю Степановичу, закріпостивши 1800 душ козацького населення.

Ще недавно на тому майдані, де збудовано палац, збиралася козацька громада в сіряках, сюди прибували запорожці із Січі замовляти в решетилівських шевців добротні чоботи. Та розвіялася за вітром слава.

Збудувавши палац, новоявлений володар кріпацьких душ, наляканий повстанням у селі Турбаях, подався супроводжувати царицю в її мандрах, залишивши своїх «яничарів» наводити кріпосницькі порядки. Коли ж царські війська зруйнували Турбаї, що кілька років були озброєною фортецею-республікою, вельможний господар бундючно в супроводі загону кінноти з'явився у свій палац, гучно бенкетував дні і ночі, вибив срібну медаль на пам'ять про щедрі милість цариці.

А бенкетувати Василь Степанович навчився, ще будучи правою рукою Потьомкіна при користуванні державною казною.

Коли хто з менш вельможного панства проїжджав шляхом повз палац, то мусив іти туди на уклін. Не міг не піти до вельможі, повертаючись із Полтави, і золотоніський поміщик Герасим Сухопень, який добув собі маєтність і дворянство з ласки Потьомкіна та Попова. Залишивши свого кучера, кухаря та найнятого учителя біля корчми, Сухопень якраз потрапив на бенкет.

А юнак-учитель сидів задумливо біля корчми, на пеньку край двору, прислухався, як надвечір прокидалася десь пестлива дівоча пісня. Щедрі позолота від заходу сонця обсіпала старезні явори, що розкинули віти на солом'яну стріху корчми.

Уже бралися туманом голубі сутінки над річкою, а юнак сидів у глибокій задумі. Біля корчми розташувалися ночувати подорожні. Поскидали ярма з волів, розвели багаття, відпарювали суху тараню, готували вечерю. Навколо запахло вареною рибою. Можна було віддала пізнати, що то отаборилися чумаки.

Щоб послухати про чумацькі мандрівки, до багаття поскодилася молодь, чоловіки. З'явився кобзар. Чумаки привітали його, запросили до вечері.

Незабаром забриніли струни кобзи, понесли невимовну печаль у сиві присмерки. Юнак прислухався до кобзарського співу. Такої пісні ще не чув. А коли до кобзаря приєдналися чоловічі голоси, юнак звівся й наблизився до гурту. Тихо, притамовано лунала пісня:

Зібралися всі бурлаки
До рідної хати.

Тут нам любо, тут нам мило
Журбу заспівати...

Старечі й молоді голоси обіймалися вільним плином, вимовляючи жадання простору, скарги живої душі, затамованої пристрасті. Здавалося, ті звуки вигойдувалися й сповивалися в колисці суворої народної бувальщини, щоб єднати людські серця в побратимській задушевності.

Пісня билася в захмарене крайнебо, стогоном котилася, шепотом прокляття розносилося очеретами і замирала.

Глибокі сірі очі юнака ставали ще глибшими. Коли тужне гудіння струн обірвалося і запанувала така тиша, що чути було биття стривожених сердець, — юнак обізвався:

— Чолом вам, добрі люди! Прийміть сердечну щирість від мандрівної людини.

— Хто ж ти, сину, звідки й куди мандруєш? — запитав із гурту найстаріший.

— Я з Полтави. А мандрую до Золотоноші. Звуть мене Іваном, а прозивають Котляревським.

— Видно, щира душа. Приставай до нашого гурту.

Юнак витяг з-під кобенья скрипку.

— То ти і на скрипці тямкуєш? Може, нашу скорботу розважиш?

— Заграйте веселої, — попрохали дівчата.

Під награвання нежданого скрипаля полилася пісня:

Ой бачиться — не журюся, в тугу не вдаюся,
А як вийду за ворота, од вітру валюся...

Аж ось, ніби якийсь привид, виринула з пільми, поволі наближаючись до вогнища, висока постать. Навіть при млявому світлі можна було розглядіти, що людина дуже стомлена. Рука мандрівника спиралась на палицю. Прислухаючись до розмов, він несміливо наблизився, зняв кудлату шапку, вклонився, схиливши скуповджену чорну голову.

— Хто ти і що шукаєш серед ночі? — обізвався один з гурту.

— Хто я — питає вітра в полі. А шукаю того, чого важко знайти, — тихим, густим, як дзвін, голосом відповів невідомий.

— Як же тебе занесло сюди, може, шукаєш загублене?

— Угадали. Загубив долю, а шукаю правду.

— То, мабуть, довго ти шукатимеш її?

— Шукатиму, аж поки сили матиму, — зовсім тихо відповів мандрівник.

Задушевна, таємнича розмова викликала приязнь до нього. Від вогнища підвівся отаман чумацької валки. Сиві вуси, широкі вибілчані штани на очкурі, кремезні, засмаглі руки надавали поважності його постаті. Підійшов до завіталого, зміряв своїм допитливим поглядом, заговорив:

— Ке мені свою руку, чоловіче! — Взяв руку, стиснув її і голосом поважного господаря додав: — Рука жорстка, мозоляста і без злодійської лихоманки. По очах бачу, що чоловік путящий. А наші діди навчали: «Коли їси святий хліб, то дай і тому з'їсти, хто прийде до твоєї трапези». Отож сідай, чоловіче, біля нас і покуштуй чумацької тарані та чабаку. А може, й кулешу погпитаєш з вагана.

— Спасибі, — відповів, сідаючи на землю, невідомий. Йв він швидко, важко дихаючи. При світлі вогнища можна було примітити на щоці в нього закруглений, ще свіжий шрам. Увага всіх була звернута на несподіваного гостя. Він подякував за вечерю і схилив голову на руки.

— З яких країв ідеш, чоловіче? — приязно обізвався з гурту старечий голос.

Ніби прокинувся від сну мандрівник.

— З яких країв, легко вам питати... З тих країв, де залишив найдорожчі дні свого життя. Чули про турбаївців?

— О чули, чули!..

— Звичайно, чули!..

— То ти з Турбаїв?

— Бодай не казати, не згадувати. Воювали ми довго з царським військом. Але несила... Здалися у літню спеку цього року. Зруйнували, спалили дотла кожен двір люті гусари. Перетворили наше квітуче село на гробовище...

Полилась наповнена гіркотою розповідь.

— Всіх непокірних погнали царські гусари десь на заселення південних степів. А я не піддався посіпакам, утік...

Голос оповідача забринів гнівом і обірвався. Чоловік звівся, взяв у руки палицю.

— Куди ж ти зібрався? Можемо тебе приютити на ночівлю...

— Спасибі за ласку. А приютить мене темна ніч серед степу.

Юнак із скрипкою в руці підійшов до мандрівника, потис його руку.

— Ти вразив моє серце... Скажи, як звати тебе, куди тепер мандруєш? Може, будеш у Полтаві, то...

— Ні, мої шляхи стеляться лісами та байраками. Кажуть, нескорені люди помандрували на Кубань, а дехто за Дунай... Може, і я натраплю на ті шляхи. Маю добрих побратимів, десь чекають. Охрестили мене Семеном, а прозивають Битим,— кинув, уже ідучи по шляху, подорожній. Ще зупинився, поглянув убік, де світилися вогні панського палацу, і грізно посварився дужим кулаком:

— Веселіться, прокляті!

Почувся віддала кличний свист і якийсь гук. Постать мандрівника ніби розвіялась у п'їтмі. Тільки там, куди пішов він, розлягалася і поволі стихала пісня, завмираючи в бездонні неба:

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває...

А коли зовсім завмерла пісня, кобзар тихо промовив:

— Добрий співака, щастя йому в путі-дорозі... Догорало вогнище, налягала темінь на землю. Але молодь не розходилася.

— Послухати б ще думу про Марусю Богуславку,— обізвалася з гурту дівчина.

— Про Морозенка, Наливайка і Острияницю,— додав парубок.

— То підкиньте ще хмизу до вогнища, а я трохи поладнаю струни,— відповів кобзар.

Швидко юнаки шаснули на берег, набрали оберемки гілля. Спалахнуло багаття, жбурляючи в темінь неба вогняні жмутки, які, розсипаючись, падали на землю червонястими бризками. Обважніле згаром повітря щільніше кутало землю.

— Слава не вмере, не поляже, всьому світу розкаже,— почав кобзар, а далі полилися його співи, наповнюючи збуджену уяву полтавського юнака.

Коли співак обривав речитативи паузами, то його бандура своїм гудінням продовжувала промовляти не домовлене в думі. Під цей спів мереживом снувалися думки-картини...

Це ж жива історія народу. Вона вся в пісні... Тут можна пізнати велике вічноживе серце народу. Просторами рідного краю в кривавій боротьбі змагалася воля з неволею, засіваючи трупом поля боїв. Жалощами никла трава на полі, і вітри несли до майбутніх поколінь розлогу пісню, думу та надію...

Думкою обіймався з героями Вергілієвої «Енеїди». Наче вичитував на її сторінках, як колись у семінарії, про славні

походи троянців. Пригадалося, як тоді перемайстровував на свій лад вергіліївський вірш, за що прозвали його семінаристи римачем.

Линули, як широка повінь, мрії юнака, а з ними росли і мужнілі настирливі думки. В душі прокидалося щось раніше невідоме. Стривожена думка виривалася на волю, як розбуркана пташка із клітки. Палка уява заповнювалася близькими, рідними картинами. Ніби самі герої древнього Вергілія перевдягалися в кобеняки і козацькі жупани, ставали близькими до сучасності, рідними братами, а береги давньої латинської землі завітчувалися широколистими тополями, сумовитими вербами, вишневими садками рідного краю, просторами якого звучить голосна мова народу, виплекана в історичних бурях і мирній хліборобській праці.

Нові й нові думи розгорталися за кобзарським співом, снувалося мереживо римованих рядків, що лягали основою перелицьованої «Енеїди». А коли замовкав співець, то урочиста тиша ніби продовжувала уронену ним мелодію, і зорі нахилилися нижче, слухаючи та впиваючи в себе кришталеві звуки землі...

Ніч пливла, як важкий човен у безкрайому морі. Уже похилився на небі золотавий Чумацький Шлях. З заходу підіймалися темні хмари, повіяв вітер, почувся відгомін громовиці, не зовсім звичайної для передосені. Молодь поволі розходилася. Пошкунтав і кобзар до своєї хати...

А юнакові ще довго вчувалися співи та звучання бандури, і перед очима розкривалися якісь вікові завіси, поставили ще не пізнані, не зміряні зором, не доторкані мріями далі. На тлі голубого безмежжя ніби гойдалися, щезали і знову виринали обриси краєвидів і силуетів. Вони поволі пливли, ринули. Хотілося збагнути таємниці того безмежжя. Думка росте, несеться на невидимих крилах, поринає в глибину минувшини, кружляє голубкою біля тієї корчми, що самотньо причаїлася край шляху, зазирає в похиле вікно, щоб пізнати заховані таємниці. Серед хмар блукає блідий місяць, ніби шукає десь пристановища на незахмареному плесі неба. Але темні хмари закривають його і зловтішно торжествують свою перемогу. Густа темінь пливе назустріч світанкові. В небі гримить. Надходить грозовий ранок.

Важко розв'язати думи, коли вони опановують почуттями, викликають бажання збагнути невідомий світ. Тоді кожна видима під час подорожі картина породжує живе слово великої повісті-поєми, і уява перегортає її сторінки, переноситься в епоху, ов'яну невмирущими піснями, переказами, думами.

Другий день мандрівки приніс нові враження. Пан Сухопень був у доброму гуморі. Він навіть посадив найнятого учителя в бричці поруч з собою і назвав його Іваном Петровичем. Та чому й не бути йому в доброму гуморі? Дуже припав до душі вчорашній бенкет у великосвітському палаці. Особливо сподобалося, як потішав придворний блазень гостей. А червона чирва, налатана ззаду на штанях, що мінілася в інші кольори, коли блазень кланявся панству, повертаючись задом до менш вельможних гостей, весь час мерехтіла в очах і викликала посмішку. Є чому повчитися з розваг панства і повезти у свій, хоч і не дуже вельможний, але багатий будинок.

До того ж пан Сухопень радів з нового придбання. Він порадував вельможного Попова, подарувавши барана бухарської породи, а той у свою чергу подарував йому молоду дівчину-кріпачку Наталку, яка, прислужуючи у панських горницях, навчилася одягати панночок та зашнуровувати огрядну пані. Всю цю корисну науку має привезти Сухопень до свого будинку.

Трьома добрими кіннями правив старий кучер. За бричкою у простому кованому возі їхав панський кухар. На воза посадили і «кріпацьку душу» — Наталку.

Коні збивали копитами куряву, і вона неслася за вітром, стелячи в просторах осінню печаль, що проймала дівоче серце. В сумному гудінні вітру, який бився об придорожню стерню, вчувалися їй і тихий материнський спів, і прокльони бездольців. Сиділа нерухомо, наvertsалися слюзи на очі, крили туманом усе навколишнє. Лише дорога стелилася в каламутну невідомість. Журавлі, відлітаючи в теплі краї, ронили на землю жалібне курликання і несли за собою прощальну гіркоту.

Щось мугикав стиха старий кучер. Панові не сподобалось його тоскне наспівування, і він почав жартувати:

- Чого ти, Микито, все однієї бубониш?
- Співаю про конячу душу...
- А хіба в коня є душа?

— Звісно, є... така терпка, як і в мужика. Скільки не періщ по ребрах, застряє в горляні душа і не вилітає до неба. Коняча і мужича душі рідні. Хіба не доводилось вам бачити, як плаче або сміється кінь?

Щоб викликати кучера на розважливі розмови, пан запитав:

— Розкажи, Микито, що ти посіяв би, якби тобі сама цариця подарувала оце поле?

— Для цариці посіяв би гречку!

— А чому гречку, а не щось інше?

— А, кажуть, вона дуже любить у гречку стрибати. От щоб догодити... Може, як бувало колись з Нечосою, пострибала б.

Іван Петрович лише посміхнувся і додав:

— Для цариці гречку сіють у столиці.

— Про царів не годиться такого говорити, — суворо зауважив пан, — царів треба шанувати і ласку до них виявляти.

— Тож я зичу ласку і від себе, і від оцих загнuzданих коней. Погляньте, як вони нашорошили вуха, прислухаються. Но, гніді! — кучер погнав коней трюхцем і знову прокволисто затяг пісню, доповнюючи гудіння вітру.

Іван Петрович увіходив думками й почуттями у той спів. Чулась у ньому приборкана воля, що котилася перекотиполем по колючих стернищах, забираючись у ковилеве роздолля та воронцеве квітіння. Уявляв маловтворовані шляхи. Ким і коли протолочені вони? Які ватаги топтали шумливу тирсу й задумливі чебреці? Кому сонце споконвіку дарувало тут щедроти тепла й багряні заграви сходу й заходу, щоб переливати їх у мелодійні слова і нести для покоління жагу почуттів та сподіванок?

Хотілося юнакові приєднати до них свій голос, влити краплини власної крові, щоб заповнити гармонію незамуленних плином часу уявлень і почувань. У думках перегортав відомі й ще незбагненні сторінки народного життя, обвіреного суховіями й грозами повитого. Небо і землю обіймали сизі далі, на тлі яких вимальовувались уявою виплекані мандрівники, що несуть пригоди своїх блукань і невичерпну життєву снагу. Пізнавав одчайдушну ватагу Енея. Наче зустрічався з ним вічна-віч.

Замовк, наспівавшись, кучер, а відгомін посіяної тривоги колихався в придорожніх поруділих гірчаках. Рідний голос вчувався у них. Може, то долиняло відлуння добрих слів матері, наче ронить їх вона синові, як заповітне напуття.

Ніби відчув Микита настрої юнака і почав розповідати казку про Марка Пекельного.

— І ходить той Марко по світу, товчеться у пеклі, б'ється до дверей святого раю. Та ніде не знаходить пристановища і знову мандрує.

Довга розповідь лилася з уст кучера — про вічного мандрівника, вічного шукача щастя. Що такому пекло? Він бродить по ньому, як сірий віл у болоті...

Слухаючи кучера, пан задрімав. А Івана Петровича розповідь повела знову до Енея і його козацької ватаги. Еней теж може перебрести через пекло, щоб вільно піти просторами широкої землі разом з козаками-тройцями. Гомоном, дотепами, піснями стелиться їх шлях... «Куди вони йдуть, там бори гудуть...»

— Прийде час, і принесе Марко Пекельний правду для народу, бо недаремно він її всюди шукає... — веде розповідь панський кучер...

Коні то бігли, то йшли повільно ступою. Ось колеса врізалися в піщану колію. Кременчуцький шлях стелився до переправи через Псьол. Сухопень намірився побувати в Кременчуці на ярмарку. По шляху дедалі більше траплялося скрипучих дерев'яних возів, широких гарб. А коли наблизилися до Псла, то важко було пробитися до порома. Даремно Сухопень сперечався і гукав, щоб розступилася «мужва». Довелося затриматися, доки переправляли збиті у валку селянські та чумацькі вози.

Котляревський підійшов до порома, де збилися люди, вози, коні, воли, корови, вівці. Тут стояв ярмарковий гамір. Поромник — здоровий, обпалений сонцем літній чоловік з засуканими по лікті рукавами брудної сорочки — здавався казковим перевізником у пекло через Стікс. А цей з торбою за плечима? Чи не Марко Пекельний, що про нього розповідав кучер? Чи не в пекло простує? Адже його без черги бере на переправу поромник. А ось стара циганка, ніби та Сівілла, що супроводила живих людей у пекло. Куди ж пробивається вона? До Наталки, яка зійшла з воза, наблизилась до річки.

— Дай, золотоволоса красуне, руку. Скажу, за ким думки у серці носиш.

— За своєю невилною долею...

— Циганка покличе твою долю. Циганка дасть приворот-зілля і відворот-зілля... Циганка дасть зілля, і твоя доля буде прозорою, як вода у Пслі.

Юнак наблизився, слухав розмову. Дівчина пішла далі до берега, задивилася на воду. Прозора вода здавалася їй каламутною хвилею. Схиливши голову на груди, дівчина відчувала на собі погляд юнака. Здавалося, що тим поглядом він торкався до її зашарілого лиця, до засмаглої шиї, до рук, навіть до грудей, що прискорено підіймалися і опускалися. Пасмо світлого волосся, вибившись з коси, спадало на плече і тремтіло з кожним її подихом.

Юнак хотів наблизитись, ступив крок і застиг вражений, побачивши, як дівчина зронила у воду сльозу.

О, скільки таких Наталок носять сповнені горем серця незмірними просторами краю! Хто розповість про ту сердечну повинь почуттів людини, хто збере ті кришталевочисті сльози? Проходять покоління цими наснаженими гірською шляхами і несуть, несуть у рідному слові, у рідній пісні снагу життя. Несуть у прийдешні віки. І нема тому кінця-краю.

Будинок, у який потрапив Котляревський, стояв недалеко від Золотоноші на пригорбі серед лугів, що стелилися низиною до Дніпра. Господар після подорожі в Полтаву почав заводити нові порядки. Вимагав, щоб усі дворові величали його «вашим сіятельством», хоч ніяким «сіятельством» він не був, а вибився у дворяни з міщанства і добув за послуги від Потьомкіна хутір на півтора ста кріпацьких душ. Бентежило Герасима Петровича не зовсім шляхетське прізвище — Сухопень, але боявся переінакшити його, щоб не було розбіжності з дворянським реєстром. Бо його рід хіба що уславився тим, що Герасимів дід, об'ївшись вареників з сметаною, відправив свою душу до безславних предків.

Родина Сухопеня невелика. Найпомітніша в ній — огрядна, богом суджена Гликерія Степанівна. Обіцяла бути не менш огрядною і дев'ятнадцятилітня донька Марта. Менші хлопчик і дівчинка почали навчатися в Івана Петровича.

Тоскно і одноманітно минали дні в панському будинку. Особливу нудоту нагнали обіди, які тяглися довго і томливо. «Його сіятельство» вимагав, щоб учитель під час таких обідів розповідав щось жартівливе, бо господиня дому вважала, що від сміху смачніше страва. Вона сперечалася

з донькою Мартою, яка доводила, що краще під час довгого обіду перечитувати сторінки якогось сентиментального роману, а після обіду співати найулюбленішу пісню: «Стонет сизий голубочек». Тоді її біле лице здавалося ще блідшим, а темні очі наливалися самовтіхою.

З цією піснею Марта залишала їдальню, а діти сідали за свій стіл для занять. Поважно поруч з ними займав крісло Герасим Петрович, а господиня, начепивши на голову святковий оксамитовий кораблик, сідала біля вчителя. Вона вважала, що найкраще для дітей слухати уроки після обіду, бо на голодний шлунок наука не піде в голову.

Починався урок. Діти вивчали заповідь: «Чти отця свого і матір свою». Учитель добирав до заповіді ілюстрації з біблійних легенд, розповідав про Ноя та його дітей. Вставляв своє і Герасим Петрович:

— Кожне створення да убоїться свого створителя!..

Потім починався урок арифметики. Іван Петрович вигадував задачі, в яких треба було довідуватися, як діти в лісі збирали гриби й квіти та як поділили між собою і скільки дісталось кожному. Хлопчик і дівчинка охоче розв'язували задачі. Але тут втрутилася Гликерія Степанівна і запропонувала учителю вигадати таку задачу, де б говорилося про гоноровиту сусідку поміщицю Голубецьку.

— І щоб її, кляту, потрясла трясця так, щоб аж волосся повилазило на голові,— поставила категоричну вимогу Гликерія Степанівна.

Котляревський посміхнувся, подумав.

— У поміщиці Голубецької,— став складати задачу,— 200 кріпацьких душ, а волосся на голові стільки, що вистачило б кожній кріпацькій душі висмикнути по чотири волосинки. Коли ж напала на Голубецьку трясця, то стільки повипадало у неї волосся, що залишилося по одній волосині на дві кріпацькі душі. Отже, треба обчислити: скільки залишилося волосся на голові у Голубецької, а скільки повипадало, коли її била трясця?

Господиня задоволено слухала задачу, втішно посміхалася.

— Подумайте, діти,— сказав Іван Петрович.

Швидко хлопчик відповів:

— У поміщиці Голубецької залишилося на голові сто волосинок.

— Правильно. А випало скільки?

Відповіла дівчинка:

— Випало сімсот волосин...

— Сімсот волосин забрала трясця у поміщиці Голубецької... Щоб її і ті, що залишилися, повипадали! — поправила мати і оголосила закінчення уроку.

Коли почало вечоріти, Котляревський, переодягнений у парубочьке вбрання, пішов на вулицю. Молодь збиралася віддала од села аж на березі Дніпра, під старезним крилатим дубом, який здавна звався дубом Івана Сірка.

І знову в збудженій уяві поставали герої добре вивченої в семінарії поеми мудрого Вергілія. Помандрували вони світами після руйнування Трої шукати пристановища на новій землі. Описи тих мандрівок перелицьовували наступні поети різних народів. Земними просторами пішов безстрашний Еней, якого зустрічали всюди в країнах, де шанувалася лицарська відвага, сміливість і духовна мужність. Прибуває він з своєю ватагою троянців і до Дніпрових берегів, а звідси вирушає і за Дунай та на Кубань.

Думки напрошуються розповісти історію країни перетвореної з Вергілія епізодами, наповнити їх промовистим гумором, показати незламність волі до перемоги лихоліттям перестражданих людей. Долею биті, гартовані негодами, засмаглі під вітром і сонцем ідуть по рідній землі кремезні, великодушні, несхибні в побратимстві, незламні переможці пригод. Здається, сама природа вселяє мудрість товариського єднання в запеклі душі одчайдушних шукачів незвіданих тривог.

Пізно повертався Іван Петрович до двору. Ще довго не спав. Брався читати книгу, яку придбав на ярмарку в Кременчуці. «Вергілієва Енейда, вивороченная наизнанку» Осипова. В її гуморі знаходив розважливу принаду, та не відчував тієї історії, в таємниці якої з благоговінням входить потомок, перегортаючи літописи своїх предків. Уява обгортала прочитане. Заглиблювався в нерозгадані таємниці народного життя і вів за собою в думках ватагу мотторного козака Енея в далекі мандрівки по широкому світу. Здавалося, ніби янтарними зорями ніч освітлювала їх безмежну путь...

З кожним днем більше проникав у глибину задуманої поеми — перелицьованої «Енеїди», прагнучи надати їй народного змісту, поєднати повсякдення з героїкою історичних подій. Адже пробіски онароднення літератури принесли просвітители, а народні рухи XVIII століття відкрили

завісу нового осмислювання літературних тем, привели Радіщева до сміливого викриття кріпосництва. Проймаючись тими ідеями, молодий поет не обмежувався своєю учительською працею, наполегливо брався писати фрагменти задуманого твору. Народжувались волелюбні герої, здатні на подвиги, побратимство у взаєминах. Тут пригодились поетові знання народних пісень і дум та життєстверджуючого гумору. Кожен задуманий епізод насажував здоровим, дотепним сміхом. Адже то разюча зброя в житті нескхибного у своїх шуканнях народу.

Творив не в тихому кабінеті, не за насидженим столом, а усамітнюючись на роздоллі. Вітер з Дніпрових низин обгортає думне чоло, а сонце мережить веселкою писані рядки. У творенні знаходив своє покликання і наче сам вирушав у далекі мандрівки з ватагою одчайдушного товариства, очоленого безстрашним Енеєм. У слові ніс життєву мудрість народу.

Минала осінь, зима... Одного погожого весняного дня пан надумався всією сім'єю виїхати на берег Дніпра, щоб там у прохолоді провести день. Служниця Наталка та учитель супроводили поміщицьку сім'ю. Коли пан і пані з дітьми поснули в холодку під деревом, а Марта захопилася читанням роману, Котляревський відійшов і сів під своїм улюбленим дубом, що звисав вітами над урвищем. Шепіт молодого дубового листя навівав думки. Здавалося, що то пестливо перешіптується лист з шелестом степової тирси і в таємничих звуках срібною ниткою снується казка, лине в мережану даль минушини. Може, родилась вона ще тоді, коли дикий половець або злий татарин підстерігали тут під дубом свою здобич. А розквітала та казка, заповнювалась подихом волелюбства тоді, як десь під цим дубом сходилися покривджені під прапори Богдана Хмельницького або Залізняка. Ніби вчувалося іржання бойових коней...

Розкритою залишалась книга на сторінках, де йшлося про зруйнування Трої, а її герої помандрували морями і понесли до берегів нової землі свої звичаї і завзяття. Так і нескоримі запорожці пішли шукати нові шляхи, щоб понести ними свою життєву силу, розвіяти тугу просторами нескислої землі, в синьому безмежжі морів, повитих грізними вітровіями.

Ось вони постають в уяві — засмаглі під вітром і сонцем, кремезні, великодушні, нескхибні у товаристві, незламні в боротьбі. Уміють пити, гуляти і рубати ворогів. Перед ними постелилися шляхи мандрівок, пригод, героїчних по-

двигів... Знову й знову перегорталися сторінки історії, живої, насаженої подихом пісні, найближчої подруги надії.

Легко промайнула тінь і обірвала думки поета. Біля нього стояла задумлива Наталка. Рівна, гнучка, вона ніби принесла з собою шелест запашних трав і подих руті-м'яти.

— Чого ви відбилися від гурту? Там Марта так мило наспівує про сизого голубочка, що він скоро здохне від твоїх пісень! — Лукава посмішка промайнула на устах дівчини. Зникла з її лиця жура, голос бринів рівно, привабливо. — Ви можете тут під дубом так довго сидіти?

— З дубом я поділяю свою самотність.

— І часто ви тут буваєте?

— Приходь сюди, то ще частіше буватиму.

— Заважатиму вам думати...

— Ні... Не заважатимеш, я ділитиму з тобою свої думи...

Розмова раптово обірвалася. Рвучкою ходою наблизилась Марта.

— Наталко! — гукнула. — Мама кличуть тебе допомогти одягнутись.

Дівчина зірвалась, побігла. Марта залишилася.

— Чого ви відбилися від гурту? — з докором, ніби підслухавши, повторила вона слова Наталки.

— Люблю самотність...

— І в романах люблять самотність ті, що закохані або мають намір закохатися.

— Ні того, ні другого за собою не помічаю.

— Ой, як шкода, як шкода...

— Нема чого шкодувати.

— Чогось ви сумуете...

— Бо прикро жити тій людині, яка не здатна сумувати.

— А я думала, що ви не такий...

— Такий, як бачите.

— Ні, не такий...

— А який?

— Скажу потім, коли ви не будете шкарубким і колючим, — зітхнула так, наче героїня недавно прочитаного французького любовного роману...

Часто приносив Іван Петрович свої пекучі думи і хвилювання до Сіркового дуба. Кожного разу слухав у шелесті листя нескінченну казку, зачаровувався нею. Щось просторе, незмірне чулося в ній. Внизу хвиляста течія підмивала дубове коріння. Душа ставала ніби натягнута струна,

вразливо вловлювала кожен дотик повітря, гойдання кожного трав'яного стебельця, тремтіння листу. Все те зливалось у великий гомін, і в ньому чулась розповідь про буття могутнього народу, поставали історичні його шляхи і роздоріжжя. Віки розкривали перед ним обійми, і вимальовувалася жива неозора історія. Треба розповісти про неї, передати дотепними словами про подвиги і походи, про боротьбу за рідний край.

Народжувалися нові сторінки сповненої народної мудрості поеми, героєм якої виступає сам народ, що увібрав у своїй мові, в незрівнянному гуморі та задушевній пісні живлющу красу сонця. Хай ту нев'янучу красу понесуть у світи виплекані в думках герої...

Приходила Наталя, приносила польові квіти і відкрите для почуттів своє вразливе серце. Цим зустрічам був радий.

— Я не заважатиму вам... тільки віддаля сидітиму. Тут так, що й співати хочеться.

— Співай, співай, Наталю! Твоя пісня доповнює мої думи. Розповідай про все, що чула від батька, від матері, від діда про його походи.

Дівчина розповідала, і в її голосі бринів невідлучний стогін. Хотілося присунутися ближче до неї, приголубити. Але не смів порушити зачарованості. Здавалося, що та розповідь єдналася з сумом польових квітів і лагідним плескотом хвилі.

— А що то ви все пишете, пишете? — запитала несміливо.

— Нікому ще не читав, а тобі прочитаю:

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак...

Лилися нові й нові рядки. Дівчина сердечно слухала, і в її задумливо непорушних очах яструпи перлини невловимої втіхи.

— Вперше чую, щоб по писаному так вимовлялося, як усі ми говоримо, прості люди... Таке цікаве, ніби слухаю розповідь свого діда про козацьке життя і походи.

— Так, Наталю, так... Про походи. Наш народ зазнав багато грізних бур, земля наша рясно полита кров'ю. Багато створено переказів, пісень, казок. Коли б усе зібрати, списати, то була б велика книга... Така книга, які залишили для поколінь інші народи... А наші брати скіють у темряві, але носять у собі велику, ще не виявлену силу.

Наталя не все могла сприйняти з цієї розмови, але серцем відчувала щирість, сердечну теплоту і в думках відповідала собі: «Правда... То все правда».

Голубливо усміхалася, та не наслідувалась уронити зайве слово... Десь почулися голоси парубків, що вже збиралися на вулицю. Наталя зірвалася.

— Побіжу, а то засміють мене, що одна приходжу сюди до вас.

— Повертайся ще, Наталю!

— Може, й повернусь!

Побігла. Зупинилася аж на стежці біля калини, що вже квітчалася зелено-рожевими кетягами. Наламала калини, звилла віночок. А потім на світанку, дивлячись на віночок, вишивала рушничок — червоними гронами та чорними листочками. Бережно згортала вишивання, ніби ховала в ньому плекану дівочу надію.

Родинні свята бучно відзначалися в панському дворі. Ось і тепер заворушився весь хutorянський Олімп, бо календар указував на день святої Гликерії. До двору Сухопеня з'їхалося чимало гостей. Прибув навіть родич господарки конотопський поміщик Максим Парпура. Це була культурна людина, охоча на вигадки та анекдоти. Він часто приїжджав з Петербурга на Україну. Дружина Парпури змагалася з поважною імениницею в розумінні добрих страв та манірному поводженні з гостями. Обидві вони виявляли свою прихильність до прибулого в гості офіцера Сергія Вербицького, який служив у Кременчуці і знав добре, де й коли справляють іменини в сусідніх поміщиків. Гирявий, як огірок, він хвацько закручував вуса, що покривали товсту червону пику і задиралися вгору на помадженими вістрями. Коли Наталя, прислуговуючись гостям, подала йому рушничок, він підморгнув їй і безцеремонно обняв за стан:

— Красуня яка...

Дівчина, ніби вжалена, відскочила, почервоніла.

Котляревський помітив поведінку офіцера, але нічим не виявив свого обурення. Господар доручив Івану Петровичу розважати гостей:

— Як домашньому вчителю, наказую розважати гостей різними розмовами, щоб регітно було!

— Сміх — то велика сила. Від сміху і плакати можна...
— Ні, мені треба іншого. Давай веселого сміху, щоб жити рвалися, щоб очі вирачувались на лоба!

— То це страшний сміх! Не певен у тому, що виконаю таке доручення.

— А начепить ззаду на штанях червону чирву і носа кирпатого намостить. Щоб так, як у вельможних Попових на бенкеті було. Він привіз із самої столиці такого блазня, який навіть царицю сміхом розважав.

— Блазнем я не збираюся бути, ваше сіятельство.

— То я ж гроші тобі плачу і вимагаю, щоб сміхом і різними там викрутасами розважав гостей!

— Розважатиму, як зумію.

— Дивись, щоб було регітно, — суворо додав господар.

У просторій кімнаті на столах були поставлені різні ласощини, печені поросята, кендюхи, вергуни і буханці. Тут стояли сулії горілки, наливки та варенухи з сливами і роздзинками. Та й квасу поставили, бо так велось на бенкетах у Потьомкіна і Попова. Сухопень навіть пробував так само відпускати нижню губу, як відпускав її на бенкеті Попов.

Коли гості сіли за стіл, господар підняв келих, прохорамаркав подяку гостям за привітання супутниці його життя.

Івану Петровичу було відведено місце на краєчку столу. Обік стояла збентежена Наталка, готова до послуг і несподіванок. Вона навчилася приховувати свій неспокій і огиду.

Швидко зчинився гамір, галас, ревище. Найбільше галасували пані Сухопеньова і Парпурова. Між ними виникла сварка. Пані Парпурова зауважила, що печене поросє треба шпигувати яблуками, а не якимось хмизом. Але цю суперечку обірвав, піднявши келих, офіцер Вербицький.

— Пані і панове! — звернувся він. — Даваймо вип'ємо за чудовий жіночий рід, за жіночу красу, бо жіноча краса — це... це, розумієте... це богом дане чудо... Красу треба любити... Як...

Він не поспішав випити келих і кілька разів закручував вуса, силкуючись вразити гостей якимось дотепом. В очах його відбивалося стільки нахабства і безсоромності, самолюбства та духовного убогства, що Іван Петрович з огидою відвернувся і хотів сплюнути, як від чогось нестерпно нудного.

Випивши, офіцер хвацько закрутив вуса і кинув зухвалий погляд на Наталку. Вона ображено опустила очі.

Опустила очі і Марта, що весь час ловила кожне слово бравого офіцера. Йй було прикро, що він кинув погляд не на неї, одягнуту в модне вбрання, а на просту кріпачку.

Іван Петрович чув про цього мартопляса, що не минав жодної нагоди попиячити, поволонитись за жінками. Про Вербицького розповідали, як він викрадав кріпацьких дівчат і навіть чужих жінок, а сам, живучи холостяком, заводив у себе в домі породистих собак. Розповідали, що він викликав ревнивих чоловіків на дуель і виходив переможцем.

«Таке убоге думкою, а носа граблями не дістанеш...» — подумав Іван Петрович.

— А тепер, — пробасив господар, — наш придворний учитель розповість вам щось смішне. Підбирайте животи, панове!

— Просимо!..

— Давай!..

— Слухаємо!..

Котляревський підвівся:

— Прошу пробачити, що я не наліпив носа, як наліплюють блазні. Не буду я ковтати шпаги, як ковтають їх ярмаркові артисти. Шпагу я залишу для лицарів, які проймають жіночі серця, від чого вона часто затуплюється і стає не зброєю, а ламаним веретеном.

Далі розповів анекдот про дурня, який танцює на похоронах, співає похоронної на весіллі.

— А на іменинах крутить вуса вгору і щедро кидає посмішку скромним дівчатам, — закінчив, глянувши в бік Вербицького.

Гості стримано засміялися.

— Давай ще! — буркнув господар.

— Прочитаю вам про грішників у пеклі, — розгорнув зошит і став читати, як кипіли в пекельній смолі «ксьондзи, до баб щоб не іржали», та й ті, «жінок своїх що не держали в руках, а волю їм давали», «і в гречку деякі скакали»...

Багатим та скупим вливали
Розтоплене срібло в рот,
А брехунів там заставляли
Лизать гарячих сковород...

Це читання особливо сподобалося Максимові Парпурі. Він підійшов до Івана Петровича, просив дати йому зошит. Той пообіцяв дати, але іншим разом.

— Смішного! — вимагав господар.

— Можна... Було це тоді, коли бог творив видимий світ, а сатанил перешкоджав йому. Задумав бог створити пана і мужика. Замісив з ангелами пухке пшеничне тісто, щоб зліпити пана, і житне з висівками, щоб зліпити мужика. Виліпивши пшеничне тіло огрядного пана і чорне тіло мужика, виставив їх на сонці запектись, а сам пішов до раю, щоб набрати там у мішок духу і вдихнути його в нові створіння. Та, на жаль, робота ця припала аж на шостий день божої праці по створенню світу, і старий бог дуже стомився — та й сів відпочити в раю. Потомилися й ангели, які наглядали за новими створіннями. Поснули так, що від їхнього хропіння затремтіли світила небесні. А тим часом дуже спритний сатанил, перекинувшись у собаку, прибіг, понюхав мужиче, житне, тіло і тільки чхнув. Понюхав панське, пшеничне, і поглотав його. Приходить бог, несучи цілий міх живлющого духу, а на тому місці, де виставив проти сонця панське тіло, сидить сірий пес і облизується. Розгніваний бог вогняною різкою-блискавкою розбудив ангелів, гукаючи: «На біса ви мені здалися, такі нероби! Ще й день суботній не наступив для відпочинку, а вже поснули». Ангели почали верещати, а бог як гукне на них: «Відбираю у вас право голосу на всі часи! Хай і всі створіння з ангельською душею залишаться без права голосу! Тільки тому даю право, хто з сатанила вилупиться!» А далі ухопив бог пса за вуха, той аж заскавучав. Як ударить його, держачи за вуха, об дуба, так і вискочив пан Дубовецький. Як ударить вдруге об вербу, так і вистрибнув Вербицький, як ударить об сухий пеня, так і виліз... Розповідач обірвав на цьому, не назвавши прізвиська свого господаря. Але дехто з гостей поглянув у бік Герасима Петровича, який ніби проковтнув щось. Офіцер Вербицький моргнув, немовби кріль, вусами. Добре, що розповідач згадав його рід як панський, створений божою та собачою ласкою. Вербицький вважав собак прикрасою всього живого божого створіння, тому лише тихо бовкнув:

— Кожен панський рід має свою гордість...

— І кожен півень гордо хорохориться на своєму смітнику, — так само тихо додав Іван Петрович, а далі, скориставшись з суєтні після розповіді, підвівся з-за столу, зняв скрипку. Швидко полилися мелодії — спочатку грайливі, а далі — сумні, як кигикання чайки. Лише Наталка могла вловити відомі їй мелодії.

— Що це за музика? — нахилившись через стіл, запитав господар офіцера Вербицького.

— То з французької опери, — авторитетно відповів той.
— Це добре... Хай грає, — задоволено поглянув господар.

Далі полилася мелодія пісні «Чого вода каламутна». Наталка звела голову, поглянула на скрипаль, догадалася, що він для неї грав. Зустрілися поглядами.

— А це що він грає? — знову запитав господар офіцера.

— Це з італійської опери...

— Я так і догадувався, що з італійської, бо наші такого не видумують...

Та незабаром господар звівся:

— Доволі нас заграничною музикою розважати!

— Папа, хай грає, — благала дочка.

— Доволі, говорю, виводити заграничні викрутаси!

Звуки скрипки раптово обірвалися, і скрипаль окинув поглядом присутніх.

— Давай циганський квартет! — гукнув господар.

В зал увійшли чотири цигани, законтраковані в Кременчуці і привезені спеціально на банкет. Хрипко полились звуки. Підводилися гості від столу, ставали до танців. Першою виступила іменинниця. В парі з офіцером Вербицьким вона виконувала єдиний доступний для неї танок — «Бариню». Але швидко захекалась і сіла. Її заступила пані Парпутова, ніби дратуючи господарку: ось як, мовляв, у нас танцюють, у самій столиці, з вихлясами. Вона так розходилася, що й очіпок грезетовий сповз на потилицю. Ці вихляси припали до серця Вербицькому, і він у такт музиці примовляв сороміцькі приспиви, від яких Марта ніяковіла. Шукаючи порятунку, підійшла до Івана Петровича, і той одразу запросив панночку до вальса.

Циганський квартет виконував старовинний вальс у ярмарковому стилі. Марті здавалося, ніби вона носить на крилах. Її партнер був майстерним танцюристом. Панночка схилила голову йому на плече, млосно зазірала у вічі. Нікого не бачила перед собою, зачаровано кружляючи в шаленому вихорі.

— Стомилась, — промовила Марта, — вийдемо надвір...

— Прощу, — Іван Петрович повів панночку до вихідних дверей.

Ніч була зоряна, запашна. Вже віддвіли липи, а дуби запліднилися блакитно-зеленими жолудями. Повітря пахло зрілими хлібами, в яких десь солодко белькотав перепел.

Зупинилися на доріжці до льоху. Марта мовчала і горнула до грудей Івана Петровича. Але раптовий брязкіт розбитого скла на доріжці розвіяв зачаровані хвилини. То Наталя несла наливку з льоху і від несподіванки випустила з рук пляшки.

— Наталю! Чого ти? — обізвався Іван Петрович і підійшов допомогти їй.

Це образило гордовиту Марту. Вона рвучко повернула до будинку. В дверях зустрів її Вербицький і повів танцювати.

Іван Петрович залишився серед двору біля Наталі. В докірливому погляді дівчини заблищали вогні. Взяв її за руку. Вирвала, промовила:

— Я служниця, не руште мене...

— Ні, ти чарівниця, бо можеш полонити серце...

— Не глуміться наді мною... Я сирота...

— Ні, ти ясніша за вечорову зорю, — взяв її за обидві руки, пригорнув.

Промайнули хвилини, що здатні заступити собою вічність... Небо тремтіло зорями...

— Наталко! Неси наливку! — почувся голос господарки від будинку.

Наталка зірвалася, побігла. Він стояв на доріжці біля битого скла, тихо промовив услід дівчині:

— Народ, що виплекав жінку з прозорою душею Форнаріни, не породив свого Рафаеля...

Срібними серпанками повита, пливла збентежена ніч...

6

Після банкету ставлення до Івана Петровича в панській сім'ї погіршало. Його поведінкою на вечорі був незадоволений Сухопень, а пані перестала навіть відвідувати заняття з дітьми.

Та юнак і не шукав поблажливості до себе від господаря і господарки. Він охоче зустрічався з дворовими людьми та кучером Микитою, слухав дотепні розповіді, скарги.

У свята збиралися конюхи, погоничі, скотарі, чабани біля похилої хати Микити. Сідали на сіно і вели розмови, в яких господар вів перед. Він багато бачив на своєму віку і багато зазнав прикростей. Тому вважав найкращими своїми друзями коней, яких завжди турботливо доглядав,

і вірив, що коняча душа така ж, як і душа панського попихача.

— А панська душа, — додавав Микита, — подібна до собачої душі...

— Та то ще яка й собака, — втручався молодий погонич. — Є собаки добрі, а є злі...

— Коли б пани покосили та очерет поносили, то, може б, добрішими стали.

— Пани не будуть косити. То ми їм косимо, а собі хліба просимо...

— Панам і в пеклі почесне місце, — докидав своє Микита. — Вони якщо й косять там пекельний очерет, то для того, щоб підігрівати казани з смолою, в яких паряться мужики.

Дотеп Микити викликав веселий сміх.

Розмови захоплювали Котляревського. Він розпитував, як колись відзначалися свята, яке носили вбрання, яку варили страву і коли їли її.

З особливою дотепністю розповідав Микита пригоди свого прадіда-запорожця.

Тоді заворожено замовкали всі.

— Я був ще маленьким, коли чув казки від прадіда, може, щось перебрешу, то вибачайте, люди добрі.

— Та бреш, аби доладно було.

— Не люблю, не слухай, а брехать не заважай, так казав і прадід мій. Хай йому легко зітхнеться, якщо потрапив у рай, і гірко гикнеться, якщо чорти забрали душу в пекло. Щоправда, то йому не первина — бувати у пеклі. Там усі чорти йому запанібрата. А відьми, так ті і хвості свої піджимали, коли зустрічалися з прадідом. Він з ними таке виробляв, що одна, закохавшись, не знесла розлуки, коли він виступив у похід, і спалила себе на кострищі — тільки смалятиною зашкварчало. Коли довідався про це прадід, то лише промовив: «Хай їй вічне царство, а мені щире побратимство і щоб ще раз така моргуха-кряля йшла!»

Розповіді сіяли в уяві поетичні домисли. Під їх враженням малювалися картини святкових розваг, ігрищ, танків, пісень.

А найбільше думки снувалися навколо дотепних розповідей про пекло і грішників у ньому. Ці роздуми нанизувалися рядками:

Панів за те там мордовали
І жарили зо всіх боків,

Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав.

Хай палахкотить пекельна смола, хай пече заклятих і породжує сміх. Сміючись, поет складає гімн вольності, розуму, людяності!

Дійшло до серйозної розмови з господарем дому. Весь час відчував Котляревський, що умови його перебування в поміщика стають нестерпними. Сухопень перестав запрошувати поета разом обідати. Невдоволення виявлялося і в поводженні панночки Марти, яка не могла пробачити, що домашній учитель більше виявляє приязні до кріпачки, ніж до неї, та байдуже ставиться до її романтичних зітхань, до кокетливого загравання.

Зачекавши, коли господар після сніданку залишився один у ідальні, Іван Петрович підійшов до нього.

— Ваше сіятельство!

— Що маєте до мене?

— Серйозну розмову!

— Он як! — звів здивований погляд.

— Я давно маю намір говорити.

— То говори...

— Хочу говорити про вашу кріпачку — дівчину Наталку.

— Он як? Дівчина справна. Не один пан, гостюючи в мене, накида на неї оком. Така принада!

Цими словами ніби вдарили по обличчю домашнього учителя. Він заявив рішуче:

— Я хочу зараз просити її звільнення від кріпацтва... Вона...

— Он як! Ха-ха-ха-ха!

Зухвалий регіт ображав почуття людської гідності, гнівом сповнював серце юнака. Прибравши серйозного вигляду, Сухопень повів далі:

— Можна... При умові, що тебе, як домашнього слугу, заведемо в ревізькі списки. Мені треба побільше кріпачьких душ.

Ці слова до глибини потрясли душу поета.

— Прошу не сміятися... Я теж дворянин. Мав трьох закріпачених і відмовився від них...

— Таких голодрабих дворян багато бродить по світу. Не один з них радо пішов би для притулку в ревізькі списки і став би кріпаком у доброго пана.

— Я хочу серйозно говорити. Ви згодні на викуп Наталки?

— Для цього треба багато грошей... Дівка добра.

— То скільки вимагаєте за викуп? Я говорю як дворянин з дворянином.

— Що говорити, коли таких грошей не може мати бідний навчатель. Штани треба полатати, а потім...

Котляревський звівся, ледве стримуючи своє обурення. Раптово розчинилися двері, і в кімнату ступив Максим Парпура. Він потис руку господарю, учителю.

— Вітаннячко всій добрій сім'ї! А це той козак, що про Енея описує? — звернувся до Івана Петровича. — Добре смішить нашого брата... Оце проїздом з Кременчука... Спродувався, бо скоро їду знову на службу в Петербург. От добре було б повезти туди і описаного Енея. Те, що ви зачитували ще тоді, на іменинах... Повезти треба в столицю. Хай читають там і знають, що ми теж люди чубаті та бували по всіх усюдах, у самому пеклі!

— Прошу до вітальні, — запросив господар гостя.

Котляревський постояв трохи і вийшов, тамуючи біль зневаги. На ганку ненароком зустрів Наталку.

— У Івана Петровича, мабуть, дуже голова болить? Зблідли...

— Ой болить, Наталю, болить. І голова болить, і серце болить.

— Можє, до баби піти. Тут є така, що допомагає.

— Не допоможе...

І поповзли після цього чорною примарою хвилини, години, дні і ночі...

Щоб розквитатися з поміщицьким будинком, у якому зазнав багато прикростей і образ, Іван Петрович, перебуваючи одного разу в Кременчуці, записався кадетом у Сіверський карабінерний полк.

Цей вчинок домашнього вчителя спантеличив усю поміщицьку сім'ю. Господар жалкував, що не встиг занести його в ревізькі списки. Дочка, перемагаючи ревності, висловлювала бажання зустрітися з Іваном Петровичем,

коли він вислужиться до офіцерського мундира. Діти широко плакали, бо полюбили вчителя за веселість і дотепну розважливість. Пані горювала, боячись, що діти від цього можуть втратити апетит.

Котляревський шукав нагоди поговорити з Наталею. Йому тяжко було розставатися з дівчиною, яка своєю вдачею, щирістю, співами торкнулася найчутливіших струн юнацького серця.

Одного вечора, коли земля починала врунитись паростю, Іван Петрович і Наталка пішли знайомою доріжкою до Дніпра. Повінь підточувала могутнє коріння дуба, що вперше цієї весни вітав своїх гостей.

Іван Петрович не зважувався повести розмову. Його тривогу без слів відчувала дівчина і хилилася до плеча, ніби упившись делінням перших квітів. Відчувала теплу руку на своєму стані. А в душі народжувалась якась невимовна музика і лягала смутком на шовкові трави.

— Хочу тобі, Наталю, сказати, що я залишаю поміщицький дім, — тихо вимовив і замовк.

Здавалося, зорі насторожились, прислухаючись до сказаного. Чути було, як у темному небі десь загелготіли дикі гуси, летячи із ірію до старих гнізд, та ніжним рюмканням пробуджувалося тихе плесо...

— Так, Наталю, завтра вирушаю в дорогу, — з хвилюванням продовжував юнак. — Уже записався в полк... Нестерпно лишатися тут.

Наталя, слухаючи, затамувала подих.

— То це остання зустріч?

— Ні, не остання... Повернусь... Добуду звання офіцера... Це для тебе, щоб звільнити, викупити тебе з цієї неволі.

Наталя мовчала, не плакала, не благала. Стояла задумлива і тиха, як конвалія перед цвітінням.

— Хай буде свідком нашого розставання цей дуб, що спостерігав не одну подію за своє життя.

— Хай буде, — промовила, не подаючи виду, що в серці проносилися бурі. Здалося, що й вітер ударив по вітах, як по струнах, і загула від того земля під ногами, а трава ніби зів'яла.

— Хотіла б, — вела далі дівчина, — на дорогу дати вишиваний рушничок, та ще не помережила краєчків.

— Домережуй, Наталю, і бережи до того часу, як наші руки зв'яжуть цим рушничком, коли повернуся.

— Домережу і збиратиму в нього свою печаль...

Сіверський карабінерний полк, заснований Румянцевим-Задунайським при реорганізації козачих військових частин, стояв на Україні, в Кременчуці. Котляревський потрапив сюди у рік смерті Катерини Другої та приходу до імператорської влади Павла Першого. Серед офіцерів полку ішли розмови про ці події. Доходили чутки, що Павло Перший повернув із Сибіру Радіщева, звільнив від ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці сатирика-просвітителя Новикова, надав волю полоненому герою польського народу Костюшку, а полководця Суворова піддав опалі.

А тим часом висунувся підступний, хитрий і жорстокий свавілець комендант столиці Аракчєєв, який домігся вищих посад, вдавався до провокацій, користуючись довір'ям імператора. Тому чутки про «помилювання» Радіщева та інших здавалися непевною грою, до чого не раз в історії вдавалися підступні можновладці і тирані.

Навколо Котляревського групувалося тісне коло офіцерів, що наважувались висловлювати сміливі думки. Коли сходились, то жартома обирали «курінного отамана». Іноді цю роль виконував Іван Петрович.

Багато несподіванок приніс Котляревському 1798 рік. Він одержав звання прапорщика, і з цієї нагоди зібралось «курінне» товариство. Цього разу за отамана обрали прибулого з столиці учасника інспекційної комісії. Виявилось, що це колишній полтавський семінарист, який знав і поважав Котляревського. Він здивував присутніх привезеною з столиці книгою, на обкладинці якої значилося:

«ЕНЕИДА»

на
малоросійській языкъ
перелицованная
И. Котляревскимъ

Часть I

Съ дозволенія
Санкт-Петербургской цензуры
Издвениемъ М. Парпуры
В Санкт-Петербургѣ
1798 года.

Така несподіванка радувала і завдавала прикrostі Івану Петровичу.

— Цього я не сподівався, не сподівався... Як же так? Хто дозволив Максимові Парпурі друкувати? Я цього

не хотів. Це ж тільки три частини... Твір не закінчений...

— Частини, але дуже дотепні, Іване! Пригадуєш, ще в семінарії тебе обзивали римачем. Отже, марно.

— Я так не хочу... Не хочу,— збуджено повторював поет.— Я того Парпуру теж у пекло пошлю за цей вчинок:

Якусь особу мацапуру
Там шкварили на шашлику,
Гарячу мідь лили за шкіру
І розпинали на бичу.
Натуру мав він дуже бридку
Кривив душою для прибитку,
Чужее оддавав в печать...

— Здорово, Іване... Здорово. Ну хай там шкварчить у пеклі мацапура, а книга є на славу нашим землякам. Чудова книга!

Друзі перегортали сторінки, читали окремі рядки, сміялися. Далі слухали про столичні події, про які сміливо розповідав «курінний».

— На Сенатській площі кожен день паради перед лицем імператорської величності. Заводить муштру на прусський манір. Кожного разу виявляє якесь невдоволення. Одного разу перед імператором проходила рота велетнів гренадерів. Це роздратувало низькорослу величність. Він виявляє неприязнь до кожного, вищого зростом за нього. Пролунали команда: «Стій!» Рота зупинилася. «На коліна!» — заперещав імператор. Гренадери-велетні стояли нерухомо. Тоді ще хрипкіший пролунав вереск: «Кроком руш на Сибір!» Рота рушила за місто, а далі маршем попростувала шляхами на Сибір.

— Це ганьба!

— Образа честі воїна!

— Образа честі людини!

Звівся Іван Петрович.

— Панове! — почав він. — Згадаймо того, хто говорив: «Скажи же, в чьей голове может быть больше несообразностей, если не в царской?»

— Радішев! — обізвався один із офіцерів, який знав, що проголошені слова належать автору «Путешествия из Петербурга в Москву» — твору забороненого, але розповсюдженого просвітителами в рукописних списках. Тому напівголосно додав офіцер: — Це той, що мав мужність сказати: «Не бойся громов всесильного!.. А сия цензура есть лишняя. Один несмысленный урядник благочиния мо-

жет величайший в просвещении сделать вред и на многие лета остановку в шествии разума».

Жвавішала розмова. Коли ж виявилося, що не тільки обраний за «курінного» офіцер, а й сам начальник інспекційної комісії генерал Дотішамп критично ставиться до заходів нового імператора, Іван Петрович прочитав присутнім:

Вельможі царство збунтовали,
Против царя всіх наущали;
Вельможі! Лихо буде вам.
Вельможі! Кто царя не слуша,
Таким обрізатъ ніс і вуха
І в руки всіх оддатъ катам.

— Здорово вліпив!

— Обрізатъ ніс і вуха! Залишить тільки мідний лоб і свинячу потилицю, як в Аракчеева!

— Ха-ха-ха...

— Правильно!

— Просимо ще Івана Петровича!

Коли вгамувався регіт веселих офіцерів, Котляревський продовжував далі читати уривки з нової, четвертої частини «Енеїди».

Але жваві, невимушені розмови раптово обірвалися, бо в кімнату ввійшов офіцер Вербицький.

— Вербицький духом чує, де можна випити, — обізвався хтось із гурту.

— Така моя доля, — поправив вуса Вербицький і налив келих. — За здоров'я нашого батюшки-царя Павла, — додав він, п'ючи.

— І за упокій душі його батенька Петра Третього, що не своєю смертю помер, — додав один з офіцерів, викликавши усмішки інших.

Стежка до Сіркового дуба не заростала, бо нею ходила Наталя, як тільки могла бодай на часинку залишити панське подвір'я. Ще не доходячи до дуба, прислухалася до шелесту листя. Пригадувала, як казав Іван Петрович: «Богато про що шепоче те листя».

Хотіла збагнути його таємничий шепіт. З хвилюванням підходила ближче, але нікого не знаходила тут. Схилялася позолочена гілка, задумливо гнулася до води. Повійне вітер — і розносить, розсипає шепіт. А коли падає листя

додолю, то з ним падає і той тихий шепіт. Такий він рідний, дорогий. Хочеться зібрати його в пригорщі, не дати вітрові розносити в безвість.

Тримаючись за віти, нагиналася гнучким станом, зазірала у глибінь. Там, як у дзеркалі, бачила себе, ніби гойдалася на легкій хвилі. Думала: «Кажуть люди, що й русалкою гойдаються так на вітах. Та хоч би й русалкою стати, аби...»

Повіяв вітер, погнав жвавіше хвилю, і в ній затремтіла віддзеркалена постать. Заспівала тихо, щоб не приглушити рідний передзвін листя:

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться,
Ой як болить мое серце,
А сльози не ллються.
Де ти, милий...

Війнув ще рвучкіший вітер, зірвав цілий жмуток жовтого гарячого листя. Погналася за ним, але він упав на течію. Ступила по коліна у воду, та не спіймала. Дивилася, як пішли по воді від її ніг брижі, погнали листя, і воно закружало на водограї, мішаючись із збитою піною. Так і доля людини...

Де ти, милий,
Голуб сизий?
Де ти, озовися?

Пісня застрявала в горлі...

Сіла на вогку землю, обняла коліна руками і думала-гадала, ніби розмовляла з дубом.

Повільно кружляючи, на коліна упав листок. Взяла його, притулила до теплих уст. Пригадувала...

«Він говорив, що листя стає жовто-багряне тоді, коли вбере в себе доскоchu сонця... І пахне сонцем».

Пригортала до грудей листок. Здавалося, що вона не одна. Ставало тепліше, втішніше. Зачаровано зацімліло дубове гілля...

Та ось знову рвонув вітер, заворушив вітами, покотився тривожний шелест, братаючись із плескотом розбудженої хвилі. В тому шелесті знову й знову снувалася нескінченна розповідь-казка.

Через море до султанських берегів ходили визволителі невольників. Там, на Чорному морі, на камені білому, стояла темниця кам'яна. То не сизі орли влекотали, не буйні вітри повівали, а бідні невольники плакали-ридали. Ті ри-

дання дівка-бранка зачуває, темницю відмикає, невольників визволяє. Не повернулася до рідного краю дівка-бранка. Зустрівшись на мурах з турецьким пашею, вона сміливо кинула йому прокляття і загинула. Щоб не згасла слава про неї, невольники, повернувшись до рідного краю, насипали в степу на роздоллі високу могилу і назвали її Дівочою могилою. З вітрами розмовляє вона на просторі. А прийде час,— так розповідали люди,— повіють вітри з чотирьох боків — і почується живий голос дівки-бранки. Тоді застугонить дивним гомоном земля...

А вітри гудуть і гудуть, стелять казку-пісню, якою не раз милувався той, з ким поділяла такі оповіді.

Померкле сонце окуталось позолотою. Вловлювала останні його промені. Холод проймав босі ноги. Підвелася, випросталася, склала руки на груди, щоб було тепліше, і понесла свій смуток до панського двору. В думці складала лист до єдиної дорогої людини, називала її соколом сизокрилим, благала, звертаючись до вітру, до зів'ялої трави, сухого очерету, щоб понесли до нього невгамовану скорботу. Шкодувала, що не встигла добре навчитися від нього грамоти.

Чим ближче підходила до панського двору, болючішими ставали думки. Пан став пильніше приглядатися, вимагає одягати нове вбрання, коли наїздять гості. Терпить зневаги від Вербицького, коли той приїздить свататись.

У дворі з докорами зустріла панна, а пані, вирячившись, не вгавала, як перед дощем жаба. Дівчина гордо звела голову, ніби викресала блакитну блискавку непокорі. Хотіла бути такою, як та дівка-бранка...

З непроханою журбою линули захмарені дні. Снігом замітало стежку до дуба. Поволі кригою сковувався Дніпро. Та не сковувалися пекучі думи-болі. Єдину втіху знаходила, дивлячись на калиною вишитий рушничок, пригортала його до грудей і пестила найсердечнішими словами, які тільки могла витворити дівоча пісня.

У новому вбранні прапорщика Іван Петрович поспішав ранком у штаб полку. Думав про Наталю. Тепер, добувши звання офіцера, він може виконати обіцянку зустрітися з нею. Треба лише домовитись про відпустку і збиратися в дорогу. Багато рожевих думок-надій промайнуло в уяві.

Пригадував зустрічі, тихі розмови. Не міг розвіяти дум, що глибоко опанували ним. А коли біля штабу зустрів знайомого кучера Микиту з маєтку під Золотоношею, то дуже зрадів.

— Як потрапив сюди, Микито?

— Привіз офіцера Вербицького. Він же посватався і заручився з панською дочкою Мартою. Тому пан звеліли возити його нашими кіньми.

— То це неабияка подія, — засміявся Іван Петрович.

— Аж панські телята, радіючи, позадирали хвости. А мій буланій, бачите, слухаючи розмову, навіть хвостом хвищнув у правий бік. То, значить, стверджує правду і радіє.

— Доведеться і тобі, Микито, потанцювати на весіллі.

— Не доведеться. Сказано, панське кохання, а наше горювання... Довго дівка ждала, доки таке добро дістала, — посміхнувся Микита.

— Ну, хай їм щастить... А як там живуть наші люди?

— Є прикrostі.

— Які?

— Недавно десь запропастилася служниця Наталка. Ще вчора всі гуляли з нагоди сватання, а на ранок не стало дівчини.

— Не стало Наталки? — тривожно перепитав.

— Так-так, Наталки... Тієї, що привіз пан разом з вами. Пам'ятаєте?

— Та ще й як пам'ятаю! А розшукували її?

— Наші дворові люди розшукували, пан бідкається. Така дівчина і запропастилася.

Звістка тяжко вразила Івана Петровича.

— Друже, Микито! Дуже прошу тебе розвідати, розпитати людей, дівчат, парубків, чи не чули чогось про Наталку. Коли що, то знайди день і поспішай сюди, до мене. Я живу он там, у флігельку. Віддячу тобі. Зробиш?

— Для вас все ладен зробити.

— Спасибі, Микито.

У штабі Іван Петрович просив відпустку для виїзду в родинних справах. Але виявилось, що таку відпустку можна одержати тільки після закінчення роботи інспекційної комісії, що прибула в полк на чолі з генералом Дотішампом.

Повернувшись до своєї кімнати, Іван Петрович не міг знайти спокою. Линула у безсонній каламуті ніч. Ніколи його не тривожила так думка про Наталю, як тепер. Пригадувалися найрізноманітніші подробиці зустрічей з нею.

То ніби вчувався її голос — тоді насторожено підводився з ліжка, прислухався. Переконався, що то вітер шарпонує листя за вікном. То ввижався рушничок, вишитий її рукою. Здавалося, що червоні кетяги калини на ньому бралися полум'ям і пекли груди...

Вранці поспішав у військову частину. Саме випадала традиційна зустріч офіцерів.

Вояки полку пишалися тим, що їм дісталася стародавня срібна татарська шабля, подарована Суворовим сотникові Чорноморського козацтва, яке під командою Антона Головатого брало участь у російсько-турецькій війні 1787—1791 років. Тоді в штурмовій бригаді, що добула фортецю Ізмаїл, сотник, виявивши великий героїзм, був тяжко поранений і перед смертю передав подарунок своїм товаришам. А потім шабля дісталася воїнам Сіверського полку. Тут установилася традиція — щорічно відзначати пам'ять померлого героя і присуджувати татарську шаблю-красуню до наступних поминків тому, хто виявить лицарську сміливість і дотепність у розмові та поведінці.

Цього разу поминки збіглися з прибуттям у полк генерала Дністровської і Кримської інспекції Дотішампа. Такі інспекції завжди супроводилися переміщенням офіцерів та переглядом рангів. Тому була нагода зійтися всім офіцерам, як завжди, на околиці міста в просторій кімнаті жінок, яка добре готувала страви і вміла догодити своїм гостям.

Срібна кривуляста шабля висіла над столом, заставленим напоями та закусками.

Івану Петровичу випало сидіти супроти офіцера Вербицького, який завжди тримав себе на бенкетах зухвало, розгульно, а коли доводилося випивати, повторював:

— Не посоромимо честі офіцера!

Велися жваві розмови про новини, привезені із столиці офіцерами інспекційної групи.

Але найдотепніше розповідалось про власні пригоди — і дійсні, і вигадані.

Найбільше намагався виявити кмітливість та дотепність Вербицький. Він без всякого сорому розповідав про свої зухвалі пригоди, обливаючи брудом циніка все найсвятіше в почуттях людини. А до того ще й робив висновки:

— Автор «Дон-Жуана» мало розумівся на тому, про що писав. Коли б мені довелося писати такий твір, то я багато чого доповнив би такого, що й не снилося тому Дон-Жуану. От що, панове!

— Панове! Вербицький писатиме романи! — гукнув хтось.

— Хай пишуть інші, дивлячись на мене... Я вам можу таке розповісти, що ви тільки очі вибаньчите, а дехто може від заздрощів облизатися... Ось ще вип'ю келих та зберуся з думками і розповім про свою останню пригоду.

При цих словах Вербицький поглянув на Котляревського, від чого Івану Петровичу стало неприємно й тривожно.

Котляревський повагом звівся, почав розповідати казку про мандрування святого Петра по землі:

— Було це тоді, коли святий Петро наглядав за райськими душами. Покликав його бог до свого престолу та й каже: «Ой Петре, недобре ти наглядаєш за своєю райською кошарою. Бачу, з кожним днем втікають із раю душі, як із кріпосницького двору». — «То й не диво, — відповів Петро, — якби по чарці горілки давали в раю, то сиділи б праведні душі. А без горілки і біс їх не вдержить. Аж перелази тріщать — розбігаються». Насупився бог, сидючи на престолі, та як гукне: «Ти мені не говори такого! Я цар над царями і владар над землями й морями! Я тебе на Сибір запроторю за неслухняність!» — «Слухаю, ваша величність», — говорить переляканий Петро. А бог струже йому, аж охрип від крику: «Іди на землю, зупиняйся біля кожного шинку, придивляйся, чи не пиячать де втікачі з раю, жени їх у потилицю, хай повертаються!» — «Слухаю, ваша величність», — тільки повторює святий Петро. «Та придивись за військовими... Може, стрінеш якийсь земне створіння з закрученими вусами. Придивись. Там є такі, що ні по бенкетах не шляються, ні чужих жінок не крадуть, ні дівчат не знеславляють, ні вусів угору хвацько не закручують». — При цих словах оповідач глянув на Вербицького, який слухав, піднісши догори пальця. — А далі бог наказує Петрові: «Як зустрінеш такого, то бери його на огненну колісницю і тарабань галопом у рай, бо нам потрібні й такі люди». А Петро тільки повторює: «Слухаю, ваша величність». — «Пошукай, — наказує далі бог, — дівчину Наталку і запитай її, чи не поглумився хто над нею?»

— Е, ні! — обірвав тут розповідь Вербицький. — Її чорти вхопили і понесли в геєну вогненну!

— Панове! — загукали офіцери. — Хай Вербицький розповість про те, як чорти вхопили дівчину!

— Можу розповісти, аби срібну шаблю присудили мені, — погодився Вербицький.

— Давай!

— Слухаємо!

П'яним голосом Вербицький почав:

— Бенкетували оце недавно в мого приятеля-поміщика. Випили досхочу. Лягли спати, а мене сон не бере. Упала в око служниця. Така струнка, чепурна. Задумав украсти дівчину. Невелика ж цяця, кріпачка... Крали ще й не так! Чому нашому брату, військовому, не потішитись при нагоді... Коли всі послули, я підікрався до дівочої опочивальні, накрив сонну шинелею, та на коня, і гайда аж до Дніпра під розлогого дуба. А вона плаче, проситься, тремтить від переляку. Сказано — дурна, не була ще в наших руках. Тільки я надумав її приголубити, а вона як рвонеться з моїх рук та з дніпрові кручі шубовсь у воду... Лише гукнула: «Рятуй мене, дубе!» Та й за водою... Пропала марно кріпачка душа... Ха-ха-ха! — залився сміхом.

Офіцери загомоніли. Звівся Котляревський з повним келихом у руці:

— Панове! Підношу цей келих за мерзотника і негідника!

З цими словами ударив келихом об підлогу так, що бризки полетіли на присутніх, облили мундир Вербицького. Краплини повисли на його вусах.

— Як смієш? — раптово протверезився Вербицький. — Це образа офіцерської честі! Образа дворянина за якусь там кріпачку душу!

Зчинився лемент.

— Панове!

— Не можна так!

— Заспокойтеся!

Вербицький продовжував верещати:

— Викликаю за образу честі на дуель! На дуель!

Коли трохи улігся лемент, Котляревський твердим голосом відповів:

— Виклик на дуель приймаю...

На цьому обірвалася гулянка. Офіцери розходилися. Залишилась над столом непорушно висіти срібна татарська шабля.

Повний місяць лукаво, з таємничою усмішкою, зазірав у вікно. Чи то усмішка приязні, чи докору? Прозора хмаринка його обволікає і непомітно розпливається, розтає, зсезає.

Чи не так і життя людське? Навірилися на думку слова, прочитані у сіренькій книжечці «Наркісс», яка з'явилася новинкою у цьому році. Кажуть, написав її якийсь мандрівний філософ, але його прізвище не позначено на оправі.

Може, той мудрець Сковорода, що про нього ходять перекази?

Хотів збагнути правду тих слів: «Всяк есть тем, чие сердце в нем... О сердце, бездно всех вод и небес ширшая!.. Коль ты глубока! Все объемлешь и содержишь...»

Уже й місяць заховався, ніби проковтнуло його небо, гаптоване позолотою незмірних тисячоліть.

Знав, що вранці пострілами двох пістолів вирішиться хистка доля. Але чомусь думки линули в минуле. Пригадувалася рідна хата на горі, звідки далеко видно надворклянські простори Полтавщини. Ще хлопчиком з цієї гори взимку не раз з діворою спускався вниз на дерев'яних санчатах. А коли, бувало, закуликають перші журавлі під хмарами, нісся мріями за ними в невідомі краї. Разом з курликанням западали в душу мелодійні веснянки.

І все це таке рідне, близьке. А ще рідніше звучить знайомий голос, вириваючись із п'їтьми ночі, — голос матері. Вона тихо співає:

Ой Іване, Іване,
Дитя мое кохане...

Розповідає пісня про долю сина, що, дійшовши гождого зросту, залишив рідну хату і подався у світи шукати омріяного щастя. В пісні степова дорога постелилась у сизу тривожну далечінь.

Поволі матрина пісня тоне в кобзарському співі. Кобзар сивовусий, у білій сорочці, край битого шляху. Звуки бандури несуть невіддільний спів на тихі води, на ясні зорі, у мир хрещений...

Прокинувся, коли ще ледь засіріло світанком небо. Місяць заховався. Тривожно народжувався день, ведучи за собою неблаганні несподіванки.

Ішов до умовленого на березі Дніпра місця зустрічі з своїм запеклим ворогом. Залишав мереживо слідів на припалій росію стежці. Зволожена нічною прохолодою, пахла травами наддніпрянська земля. Так вона пахла і в надворклянській низині, коли малими ногами ходив з дідом до річки ловити рибу. І такі ж голубі світанки вкривали тоді розкішну землю, і так же прокидалася від подуву вітерця хвиля на воді.

Пив усією душею чарівну гармонію світанку, як чисту джерельну воду, що тамує пекучу жагу.

Ось і призначене місце...

Три явори на березі. Під ними забовваніли чоловічі поstattі. Один пішов назустріч, привітався — то земляк з Петербурга, з інспекційної комісії. Погодився бути секундантом.

Показався на обрії червоною дугою краєчок сонця, гублячи проміння, обволікаючи кумачевою пеленою верхів'я яворів.

Секунданти перевірили пістолі, відміряли умовну відстань. Рвучкими кроками Вербицький вийшов на лінію. Котляревський, не кваплячись, теж зайняв свою позицію: огидно було стояти супроти такої знахабнілої нікчемі.

Хвилина, і гримнули постріли. Вербицький поточився, випустив пістоль, упав, кров залила йому ліве плече. У Котляревського кулею зірвало лівий погон. Він гидливо швиргонув на землю пістоль, з якого курився легенький сизий димок, а сам круто повернувся і з похиленою головою пішов геть від яворів, над якими закружало, зловтішно каркаючи, сполохане гайвороння.

Сонце виринуло над розкішною землею і золотом сипало на неї свої щедроти.

Іван Петрович ішов бур'янами напростець, сполохуючи жайворонків. Простував до казарми, що здавалась йому сірою, непривітною марюкою, яка гнітить думку і волю живої людини.

Не дійшовши казарми, зупинився на белебні. Душа ридала, прагнула вимовити скорботу ображених почуттів. До Котляревського підійшов секундант, що весь час ішов слідом, тримаючи в руці зірваний кулею погон, не спускав приятеля з очей.

— Іване, ти зблід. Може, принести води? Ти наче п'яний?

— П'яний... Тільки не від питва, а від кривди лихої...

На негайний виклик командира полку Котляревський не з'явився через хворобу. Якось байдужість до всього навколишнього опанувала ним. Байдужий був і до друзів, які

перевідували його. Зате в думках охоче зустрічався зі своїм Енеем та його ватагою троянців. Як завжди, Еней скидав убрання стародавнього римського воїна і одягав козацький жупан. Тоді линули думи туди, де розквітала хосробра звага і несла на різьблених човнах-чайках помсту до гаремів турецького султана. А хвиля кидає човни, піниється і грає розбурхане море. Нема краю його грізним просторам, нема впину завзятим мандрівникам.

Та поволі вітер ушухає, залягає хвиля. Курять люльки мандрівники, шукачі нових берегів. Минають і заклятий острів чарівниці Цирцеї, плывуть все далі й далі. Співають пісні, а сонце вирає промінням, розсипає веселку по хвилі морській.

Перед веде безстрашний Еней. Після мандрівки в пекло він стає ще буваліший, завзятіший. Що йому пекло і щасливе царство Плутона з манірною Прозерпіною? Він мандрує до вимріяних берегів. Йому з троянцями належить майбутнє, бо недаремно оглянув пекло не з олімпійських висот, а спустився в нього крізь вікові напластування грішної землі.

Не раз у поезії народжувалися герої, які ходили в пекло і поверталися з нього загартованими в горні народних страждань. Так помандрував у пекло і середньовічний флорентієць Аліг'єрі Данте.

Настирливі, колючі думи відхиляють завісу століть, і з'являється та, що стала музою творця «Божественної комедії», натхнула співця — переможця пекла. То була зореподібна Беатріче. Та хіба одна вона? Проходять віки, відводжються, виступають на історичну арену нові народи, породжують богорівних героїв, що черпають силу всеплодющої землі, повитої рідними піснями та сонцем. І народжуються нові Беатріче, наснажують красою думи поетів.

Пишучи рядки четвертої частини «Енеїди», хотів би сам полинути з своїми героями. Прокидались невимовні бажання грізних боїв, походів. Щоб земля здригалася в бурях, грозою були повиті шляхи і стугоніли від завзяття хоробріх.

З такими настроями, прохворівши кілька днів, Котляревський з'явився на виклик командира полку в штаб. Його зміряв роздратовано-гнівним поглядом полковник і не відповів на привітання. Незалежний, гордий вигляд прапорщика дратував полковника. За столом сидів і генерал Дотішамп, перегортав папери.

— Прапорщик Котляревський! — грізно гукнув полковник. — Хто дав право прапорщику стріляти на дуелі в поручика Вербицького і тяжко поранити його?

— Якщо поручик лишився живий, то я жалкую, що куля пістоля зрадила мене. На другий раз стрілятиму в мерзотників влучніше, — відповів рівним голосом.

— Струнко! Хто дав право прапорщику так тримати себе? Вам загрожує військове покарання! Знайте честь офіцера! — верещав полковник.

— Слухаю, ваше високородіє, — виструнчився Котляревський, — не тільки честь офіцера, а й честь громадянина мені над усе!

— Що? Що говорить прапорщик Котляревський? Честь громадянина... Це вільнодумство! Прапорщик повинен знати, що слово «громадянин» заборонено по регламентації самого імператора! Громадянина нема, є мешканець, підданий!

Генерал Дотішамп перестав гортати папери, звів на Котляревського погляд. Поведінка сміливого прапорщика зацікавила його, він прислухався до розмови.

— Ви розумієте, що таке честь офіцера? — продовжував полковник.

— Честь, розум, совість я поважаю і захищаю як офіцер.

— Що? Що говорить прапорщик Котляревський? За це знаєте куди потрапляють такі розумні? На Сибір!

— Вітчизна велика...

— Що? Вітчизна? Яка вітчизна? Прапорщику треба знати, що по регламентації імператора слово «вітчизна» заборонено! Нема вітчизни, а є держава, імперія! Розумієте — держава, імперія і ніяких вільнодумних слів! За це на гауптвахту! — І до генерала Дотішампа: — Ваше превосходительство, як вважаєте? Прапорщика Котляревського на гауптвахту і суворо судити...

— Пане полковнику, — обізвався генерал, — прошу відкомандирувати прапорщика Котляревського в моє розпорядження!

— Слухаю, ваше превосходительство! Прапорщика Котляревського відкомандирувати в розпорядження генерала Дотішампа!

— Прапорщик Котляревський, — спокійно звернувся генерал, — наказую завтра о десятій годині прибути в штаб на розмову зі мною!

— Слухаю, ваше превосходительство!

Вийшовши з штабу, Іван Петрович не поспішав повертатися додому. Йому не хотілося думати, що вчинить генерал. Хотілося, щоб рішення було найсуворіше, бо остогидло жити у цій казарменій обстановці. Все тут здавалось йому нікчемним, буденним. З великою радістю подався бдесь на фронтів лінії, зазнав би суворості шаленої січі. Відчув би справжній подих героїзму. Полинув би у невідомі світи або й у саме пекло.

Ранком прибув у штаб і сміливо став перед генералом Дотішампом. Перше, що почув од нього, було:

— Люблю сміливих офіцерів! З такими можна весь світ пройти... Будемо відвертими як офіцери. Раджу вам обережніше поводитися з регламентованими поняттями нашого імператора. Приховуйте свої настрої... Ви ще молода людина... Я от старий рубака і тому знаю, що всякі звичаї міняються з часом, а людина залишається людиною... Що ж ви мовчите? Зі мною можна говорити відверто!

— За честь людини я ладен завжди виступити проти негідників! — відповів Котляревський.

Генерал звівся.

— Ви, пане прапорщику, мені подобається! Беру вас своїм ад'ютантом. Завтра приступайте до виконання обов'язків! До побачення!

— Слухаю, ваше превосходительство!

Вийшовши із штабу, Іван Петрович зустрів друзів.

— Як!

— Що?

— Яке покарання?

Котляревський спокійно усміхнувся, всі зрозуміли, що нічого особливого не трапилось. Друзі запропонували завершити бенкет, перерваний несподіваною дуеллю. Пішли на околицю міста, в ту ж кімнату. Там на столі так і залишилися недопиті напої, висіла срібна татарська шабля.

Сіли тісним колом, бо тут зійшлися лише друзі. Полилися вільніші, ніж того разу, розмови.

— Панове! — виступив найстаріший за віком. — Я підймаю келих за святого апостола Петра, який, залишивши нагляд за раєм, пішов по грішній землі і допоміг прапорщику Котляревському виступити на захист зневаженої честі.

— Залишимо все святе богам, а людям людське. Так говорить святе письмо, — обізвався земляк Котляревського і зняв срібну шаблю, що висіла над столом. — Пропоную

оцю татарську кривулю передати прапорщику Котляревському як перемогу у боротьбі за честь людини!

— Передати!

— Хай рубає не тільки турків турецьких, а й тих, що душею потурчилися!

— Ура! — розляглося по кімнаті.

Передаючи в руки Котляревському шаблю, земляк промовив:

— Хай буде гострим, як ця шабля, і твоє сміливе слово!

Приймаючи подарунок, Іван Петрович відповів:

— Така шабля здатна не тільки проймати своїм вістрям серце, а й зачаровувати його. Саме своїми чарами вона може принести більшу перемогу, ніж звичайним ударом вістря.

Поцілував шаблю, звернувши увагу на нерозбірливий татарський напис, а з другого боку леза прочитав: «Добув перемогу — поверни переможеному».

Служба ад'ютантом у генерала Дотішампа не дуже подобалась Івану Петровичу. Прикро було виробляти в собі великосвітські манери, що їх вимагав генерал, надавши ад'ютанту звання поручика. Зате охоче їздив у відрядження, побував у різних місцевостях, довідався про таємницю вбивства імператора Павла гвардійськими офіцерами.

Побував Іван Петрович і в Золотоноші. У будинок колишнього свого господаря він не завітав, але зустрівся з давніми друзями з селянської молоді. Його цікавили розповіді про безталанну Наталку. Дехто чув, що якісь рибалки на Дніпрі рятували утопленню. Інші говорили, що місцеві прочани ходили до Червоногірського монастиря і чули ніби Наталчин голос, коли хор черниць виконував «Іже херувими». Але виявилось, що то співала черниця Феофанія. Ніхто не міг розповісти достеменно про таємниче зникнення дівчини з поміщицького дому. Навістив старого друга — Сіркового дуба. Та не почув тут того рідного голосу й тихої пісні, що слухав колись.

Найцікавішою, бажаною подорожжю для Котляревського був приїзд у Полтаву 1804 року. Відбулась задушевна зустріч з давнім другом Стебліним-Камінським. Разом з ним узяв участь у влаштуванні традиційного вертепу на Новий рік.

Готувався до свята і генерал-губернатор князь Куракін. Полтавське дворянство збиралося відзначити успіхи діяльності генерал-губернатора. Справді, вигляд міста набагато змінився. З'явилися муровані споруди державних установ, вперше прокладено в місті тротуари, засновано лікарні, школа садівництва. Поширилися торгівля, млинарська, вишкурна промисловість.

На свято в губернаторський будинок потрапив і Котляревський, який привіз Куракіну привітання від генерала Дотішампа. Полтавські дворяни піднесли губернатору коштовний подарунок — золоту табакерку, уквітчану брильєнтами. Це були найурочистіші хвилини свята. Саме в цей час залунала хорова пісня на вулиці біля будинку. То прибула молодь. Губернатор дозволив пропустити у зал хор з вертепом. Швидко біля дверей залу з'явилися юнаки й дівчата в селянському святковому вбранні. Покилася вітальна пісня. Далі наперед виступив юнак у синьому жупані, підперезаний вогняно-червоним кумачем. То був Стеблін-Камінський. Він розгорнув папір і став урочисто читати привітання: «Пісня на Новий, 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну».

Урочисто звучали поздоровчі слова. Губернатор і присутні не чекали такого дотепного і гострого привітання. Аж ось заворушилися дворяни, переглядаючись. Декому виступив піт на лобі.

А промовець з особливим піднесенням читав:

Хто чолом бив на сусіда,
Хто на пана-людюда,
А попросту — на суддю,
Що за цукор та за гроші
Ізробив суд нехороший,
Цілу розорив сім ю...
І таких було доволі,
Що прохали на панів,
Що пани зо злої волі
Не дають пахати нив;
Що козацькими землями,
Сінокосами, полями
Вередують, мов своїм.
Суд у правду не вникає,
За панами потакає...

Губернатор труснув від несподіванки своїм сивим париком і нахмурич чоло, але дослухав до кінця читання привітальної оди. Присутній на святі поліцеймейстер збентежено поглядав то на губернатора, то на читача такого несподіва-

ного вітання і хапався рукою за ефес своєї шаблі. Раптово гримнув хор, розкрилась скринька, виставлялася вертепна драма.

Привітання вразило присутнього на святі Василя Васильовича Капніста. Адже він був не тільки автор прославлених «Ябеды» та «Оди на рабство», а генеральний суддя Полтавської губернії, обраний дворянством на цю посаду. «Суд у правду не вникає», — весь час вчувалися йому слова.

Поруч з Капністом сидів Василь Назарович Каразін — ініціатор і натхненник заснування в Харкові університету, що незабаром мав відкритися. Саме з метою знайти підтримку серед полтавських дворян-просвітителів прибув він на свято в Полтаву, знайшовши насамперед найпакішого прихильника в особі Капніста.

Коли закінчилась вертепна драма, до Стебліна-Камінського підійшли привітати його Василь Капніст і Каразін.

— Ви зворушили мене, — говорив Капніст, потискуючи руку. — Хто написав таку оду?

— Автор її — Котляревський.

— Той, що написав «Енеїду»?

— Так.

— Це талановита людина, — вставив Каразін, — хотілося б познайомитись із ним.

В цей час підійшов Іван Петрович.

— Можу вас познайомити, — промовив Стеблін-Камінський, рекомендуючи Котляревського.

— То це ви Котляревський? — запитав Капніст.

Каразін задоволено всміхався.

— Прийміть мою прихильність до себе за вашу сміливість. Прошу завітати в мій дім, — тиснув Івану Петровичу руку Капніст.

А цієї ж новорічної ночі в Червоногірському жіночому монастирі, серед дубових дібров під Золотоношею, перед іконою діви Марії стояла на колінах молода черниця Феофанія і біла поклони. Біде лице іноді спалахувало рум'янцем, очі ронили сине проміння, коли уста шептали молитву. Чи то молитва, якої навчилася від інших черниць? Чи, може, вислів невольних почуттів, що чистими бризками ринули із трепетного серця?

Навколо залягла зловісна тиша, в якій пливла томлива безнадія, виснажуючи мозок, шматуючи душу.

Час від часу порушувалась тиша — ударяв дзвін на монастирській вежі. Тоді коливався вогник у лампадці, а звуки дзвону тремтіли своїм гудінням, і від того ніби гущішою ставала темінь ночі. Пригадувалося черниці, як мати розповідала казку про новорічні дзвони.

Колись якийсь князь замурував нескориму невільничку у високій вежі і поставив дзвіницю. Та в новорічну ніч запала вежа з дзвіницею в землю. Щороку в цю ніч гудуть підземні дзвони, і з ними виривається душа невільничці, прорізує світанком нічну темінь. А прийде час, коли невільничка вилетить золотою пташкою разом з ударами новорічного дзвону і осяє промінням темряву ночі.

Черниця біла поклони і молилася за всіх невільниць на світі.

Молилася, а думки снувалися, перебираючи пережите... Ще тоді, коли врятували її рибалки, не дали потонути в Дніпрі, знайшла притулок вона в старій черниці. Сказала, що не пам'ятає свого роду. За тиху вдачу сподобалася старій черниці, і та повела її до ігумені. Ігуменя погодилася взяти дівчину за послушницю до монастиря. Так стала черницею.

— Даю тобі нове черниче ім'я Феофанії, замість твого мирського імені Наталки. І будеш ти молитися, сповідатися, доки чистий ангел увійде в твою душу. Мине багато років, і душа твоя очиститься послушництвом та молитвами.

Чи буде так, чи ні — не замислювалася молода черниця. Вона виконувала веління ігумені, і в цьому знаходила заспокоєння, але не втіху. Більше втіхи їй давало співання в черничому хорі.

Сумовитими переливами Феофанія виводила слова церковної пісні «Іже херувими». Не осмислюючи її змісту, вона серцем відчувала, що в звуках передає якусь невимовну скорботу. Здавалося, що співом розмовляє з кимось, розповідає йому свою печаль, як розповідала її колись пісню «Чого вода каламутна».

От і зараз стоїть на колінах, б'є поклони, а на серце наворачується ця пісня, пригадується той час, коли співала її на березі Дніпра. Здається, що зашелестів листям дуб Сірків, а під ним сидить...

Та ні, обриває думки, бо ігуменя наказувала не думати ні про що житейське. А воно ж саме лізло в голову, вселя-

ло в душу розпач. Тоді черниця починала ридати. Не раз чула ці ридання ігумені і вважала, що то душа черниці з богом розмовляє. Але не те відбувалося в душі молодій черниці. Ладна була вирватися із мурованих стін, полинути на простори... Нудно пливе навислою хмарою новорічна ніч. Тоскно мерехтить вогник у лампадці, освітлює лице божої матері. Вдивляється в те лице, і здається, що воно не так святе, як засмучене. Держить на руках немовлятка. Мати... Та вигляд очей у неї, наче в невільнички. Хіба й мати божа була невільницею?

Здавалося, що в той смуток очей вливала власне пекуче горе. Думи підіймалися роєм, обволікали туманом тісну келію, а з того туману випливала доріжка, що вела до Дніпра. Доріжкою іде вона, а поруч той, від кого вперше почула людську приязнь... Та удари дзвону розвіюють туман, і зникає доріжка.

А вгорі у віконце ледь-ледь зазирає новорічна ніч, б'є в скло хуртовина, ніби хоче пригорнути черницю пухнастими обіймами лютої зими. Прислухається до тоскного виття вітру. Хочеться, щоб сильніше гула хуртовина, може, розвіяла б думи тяжкі, понесла їх сивими просторами, де грозивий вітер пестив колись червоні кетяги калини.

Від поклонів пасмо волосся вибілося з-під чорного записала, впало на чоло. Зовсім не черничим рухом схудлої дівочої руки підбирала волосся, а воно знову вибівалося, не скоряючись запиналу.

У вікно починала пробиватися синизна ранку, затихала хуртовина, здавалося, що набував голубого кольору монастирський монотонний дзвін.

Так минають ночі, роки розносять невільницьку тугу. А за нею, ніби лебеді ячать, плывуть звуки монастирського дзвону. І здавалося черниці, що разом з тим дзвоном лине вона всією своєю істотою, неначе в каламутному водограї. Лише млосьне зітхання б'ється об муровані стіни, і тоне в лазуровій глибині дівоча печаль.

Настав час походів. У 1806 році Туреччина оголосила війну Росії, щоб повернути під владу султана Крим і захопити Грузію. Війна не була несподіванкою. Туреччина чекала нагоди поправити свій престиж, втрачений від поразок у попередніх війнах. Наполеонівська дипломатія

штовхала султана на війну з Росією. З проголошенням Наполеона імператором Франції в 1804 році та після блискучої його перемоги в 1805 році під Аустерліцем над австрійською армією, підтриманою російськими військами, політична атмосфера напружувалась військовими грезами.

З оголошенням війни Котляревського було направлено на фронт з наданням йому звання штабс-капітана. Звільнившись від казарменої одноманітності, він прибув у штаб командуючого корпусом генерала Мейендорфа і залишився тут ад'ютантом з дорученням вести щоденник воєнних дій.

Зміна ця ніби кайдани зняла з душі...

У штаб-квартирі на березі Дністра відбувалась консультативна нарада штабних офіцерів. На стіні висіла розгорнута карта Молдавії і Валахії, позначена де-не-де маленькими паперовими прапорами. Старий генерал, командир корпусу, говорив стисло:

— Наше завдання — швидко переправитися через Дністер, а потім...

Він показав дві крапки, позначені прапорами.

— Бендери, Ізмаїл! Тут головні скупчення ворожих сил. Вдалим форсуванням Дністра забезпечимо оточення турецької фортеці Бендери і падіння її. Використаємо в цьому бойовий досвід Суворова. Далі — Ізмаїл. Цей твердий горіх треба розкусити добрими зубами. Першокласна фортеця збудована французькими інженерами. Коли її штурмував Суворов у 1790—1791 роках, то на одинадцяти бастіонах стояло двісті шістьдесят ворожих гармат, і під командуванням Айдозоле-Махмет-паші захищав фортецю гарнізон з відбірних турецьких частин у кількості тридцяти п'яти тисяч вояків. Суворов вирішив перейти від облоги до штурмової тактики. Шістьсот російських гармат, виставлених проти Ізмаїла, примусили замовкнути турецькі бастіони. А потім раптовий штурм, рукопашний бій і переможе «ура». Тоді відзначилась команда Кутузова, і Суворов призначив його комендантом фортеці.

Перевівши дух, подумавши, Мейендорф продовжував:

— Не гірше озброєно Ізмаїл і тепер. До того ж турки мають консультантів від Наполеона Бонапарта.

При цьому генерал підніс руку, підкресливши значимість прославленого у той час полководця.

— Зруйнований Ізмаїл у наших руках був недовго. По Ясському договору 1791 року його повернуто Туреччині. За ці п'ятнадцять літ Туреччина відновила і модернізувала

фортецю. Ми повинні розуміти важливість і складність нашого завдання.

Примруживши жваві очі, генерал окинув поглядом присутніх.

— Які є запитання? Прошу штабс-капітана Котляревського.

— Відомо, що під час штурму Ізмаїла Суворовим велику роль відіграло Чорноморське козацьке військо. Тоді прославився кошовий Антон Головатий, командуючи козацькою флотилією та піхотою. Чи є намір командування використати і в цій війні козацькі частини. Я маю на увазі козаків Задунайської Січі.

Запитання штабс-капітана змусило генерала на хвилину замислитись. Він подивився на карту, потім відповів:

— Так... Чорноморське козацьке військо виявило свою хоробрість у взятті Ізмаїла. Відомо, що козацька флотилія під Ізмаїлом за стратегічними маневрами Головатого випікала героїчні сторінки морського бою. Про ці подвиги міг би багато розповісти тодішній командуючий Чорноморським флотом адмірал Ушаков. Але це справа історії... Що ж до практичної постановки питання, то використання у війні козаків Задунайської Січі можливе, якщо на це буде волення його імператорської величності... Складність полягає в тому, що Задунайська Січ перебуває під зверхністю султанської Туреччини. Тут потрібні дипломатичні заходи.

Підійшовши знову до карти, командуючий корпусом перервав розмову на інше:

— Ми підходимо до Буджацьких степів. По шляху до Ізмаїла маємо перейти їх. В степах татарські села. Буджацькі татари войовничі і мають при собі зброю. Мусульманська релігія єднає їх з турками. Правда, їхні вояки не завжди миряться з султанськими пашами. Нам треба обережно поводитись з буджацькими татарами і повести з ними дипломатичні переговори. Слід пам'ятати, що мусульмани виховані в дусі нетерпимості до іншої віри. При кожній необережності до їхніх звичаїв можна натрапити на опір. Іслам часто штовхає навіть поодиноких мусульман на фанатичні виступи... Я наказую бригадиrowі Катаржі і штабс-капітану Котляревському підготуватися для поїздки на переговори з воеводою буджацьких татар. Це складна місія.

— Радий виконати доручення! — відповів Котляревський.

Далі офіційна розмова була порушена. Генерал перейшов на дружню бесіду, запитував, давав поради, зосереджуючи увагу на невідкладності форсування Дністра.

Незабаром ад'ютант Котляревський записав у журналі воєнних дій:

«15 числа командуючий корпусом прибув зі своїм штабом у Дубосари, де передбачено було головним начальником військ генералом кавалерії і кавалером Міхельсоном, після наведення через ріку Дністр моста, переправитися військам на молдавську сторону...»

А 21 листопада при розгорнутому описі подій занотовано: «Головна квартира командуючого визначена за Дністром у селі Телиці на відстані од Бендер у 25 верстах».

Через три дні в журналі Котляревський описав похідне розташування частин російської армії з висновками: «Також чиним Бендерська фортеця взята без всякого кровопролиття. Паша про її захоплення довідався тоді, коли російські війська зненацька захопили вал, батареї, вулиці та ворота, і всюди, де треба, встановили пости й караули».

З падінням Бендер турецькі війська відійшли до Ізмаїла, де були зосереджені головні їхні сили. Російська армія без боїв просуvalася на південь, ввійшла в Буджацькі степи. В татарських селах було понад 30 тисяч озброєних або готових носити зброю. Турки сподівалися на опір буджаків російському війську. Перед командуванням постало завдання: або силою розігнати татарські озброєні ватаги, або привернути їх на свій бік. Час вимагав діяти негайно.

Рішення штабу ад'ютант Котляревський занотував 2 грудня 1806 року:

«Протягом минулих днів після здобуття фортеці Бендер при командуючій корпусом, окрім встановлення внутрішнього в фортеці порядку та доставки військам потрібного продовольства, спрямовуючи свої види на Ізмаїл, велику мав турботу, щоб схилити буджацьких татар на бік Росії. Татарські начальники і найповажніші родом вагалися приймати дружельно російські війська. Командуючий корпусом запропонував бригадиру Катаржі їхати в Татарію з ад'ютантом командуючого штабс-капітаном Котляревським, взявши з собою перекладача, і переконувати татарських старшин про прийняття миролюбивих пропозицій, обіцяючи їм дружбу і лише вигоди від російських військ, якщо вони будуть приязними до Росії та дотримують спокою при переході військ через їхні землі. Бригадир Катаржі і ад'ютант Котляревський, не щадячи себе для користі

своєї вітчизни, без найменших вагань погодилися на пропозицію і, одержавши від командуючого настанови, відбули в Татарію».

Стояли золоті дні запізнаної південної осені. Шелестіла під копитами коней пририта легкими заморозками тирса та поруділий придорожній спориш. Часом випурхне з ковилових кущів сполоханий птах і сколихне степову тишу. Ніби в зачарованому мареві розкинулася придунайська далечинь, повита сизою імлою. Дзвеніли відігріті під легким промінням сонця коники-цвіркунці, розсівали ледве вловимі настороженням вухом срібні передзвони, вітаючи вершників.

Степова доріжка губилася серед сухих похилених трав. На обрії показалася біла димова смуга. Злегка запахло терпким згаром. Зупинили потомлених коней. Ненаповані до півдня, вони стоячи дрімали.

— Ніби хтось люльку десь закурив, — пожартував Котляревський.

— Коли б від цього курива не закрутились наші голови, — відповів Катаржі.

— Не первина нам із жару в полум'я попадати, — продовжував жартувати штабс-капітан.

Тим часом димова смуга поволі розвіялась і згасла, а замість неї показався кінний роз'їзд. Офіцери не сходили з коней, спостерігали. Коні насторожили вуха, розширили ніздрі, ніби відчуваючи небезпеку. Мертву тишу порушували комахи, що ніби повисли на скісних променях померлого сонця.

— Очевидно, татарський роз'їзд, — дійшов висновку Катаржі.

— По лементу та кольоровому вбранні можна думати, що дійсно татарська ватага, — зауважив Котляревський. — Не будемо ж драла давати. Їдьмо назустріч! — торкнув острогами коня і викинув білий прапорець.

Вершники, озброєні рушницями, шаблями, ятаганами, оточили офіцерів, які через перекладача привіталися. Татарі лементували, розмахували руками, зброєю. В лементі можна було розібрати слова:

— Аллах... Султан... Рус... Ізмаїл... Частина вершників походила з коней. Присадкувати постави, круглі голови, вкриті мохнатими кучмами та

чалмами, скісно прорізані примружені очі,— все це надавало їм вигляду степових тигрів, що натрапили на здобич.

Але в Івана Петровича не сходила з лиця добродушна усмішка. А кривуляста його шабля при боці своїми срібними іскрами магічно впливала на татар, приковуючи їхню увагу. Вони рушили супроводити офіцерів у містечко Каушане до воєводи Агаси.

Бригадир Катаржі похмуро спостерігав, кинувши Котляревському:

— Будь готовий до несподіванок...

— Несподіванку треба попереджувати несподіванкою. Для цього треба козацьку кебету мати та добре все на усмотати,— відповів Котляревський. Потім він пробував жартувати з татарами і навіть по дорозі до Каушане тихо наспівував. Татари вважали, що він молиться, благаючи спасіння, і через перекладача передали, що аллах таких молитв не приймає.

Вузька вулиця в Каушане вела до мечеті з невисоким мінаретом. Поруч будинок воєводи, який відрізнявся від інших будівель розміром і різьбленими дверима та віконницями. У мечеті відбувалось служіння аллахові. Воєвода Агаси щиро молився. Тому довелося посланцям зачекати, доки закінчиться служба в мечеті.

Нарешті з'явився воєвода в супроводі кількох слуг, озброєних шаблями і пістолями. Вигляд його був похмурий і злий. Очевидно, нічого доброго він не вимолив у аллаха.

Незабаром Агаси прийняв посланців російської армії у своєму будинку. Стіни й підлога просторої кімнати, де приймав воєвода, були оздоблені багатими килимами. На них розвішана зброя, татарські національні музичні інструменти, і серед них самотньо чомусь-то висіла звичайна скрипка, що одразу впала у вічі Котляревському.

Одягнений у червоний, розшитий золотом чекмень воєвода зустрів суворим поглядом посланців, але зробив жест, запрошуючи їх сісти.

— Чолом світлому воєводі Агаси від штабу російської армії. Ми прибули засвідчити буджацьким татарам приязнь і повагу. Російська армія не йде війною на буджацькі села. Ми хочемо вступити в них не як завойовники, а як друзі. Всі збитки, що можуть понести татари від стоянок наших частин, зобов'язуємося сплачувати золотом.

Воєвода Агаси уважно, але похмуро вислухав бригадира Катаржі.

— Буджацькі татари хочуть зберегти своє самоврядування, повагу до своєї віри і звичаїв. Буджацькі татари не складуть своєї зброї! Буджацькі татари не проміняють волю ні на багатства турецького султана, ні на обіцянки російських генералів. Ми будемо зброєю боронити свою волю і войовничу честь наших хоробрих предків! Аллах береже мусульманів, що не порушують законів священного корана.

— Ми прибули вести розмову як вільні з вільними,— почав бригадир Катаржі.

— У корані записано, що воля вимірюється шаблями! — вигукнув татарський воєвода і звівся із стільця.

— Вам нема вигоди міряться з нашими шаблями, бо в нас багато є гострих шабел,— зауважив Катаржі, теж підіймаючись із стільця.

Розгніваний воєвода подав знак рукою, і наперед вибіг з оголеною шаблею татарський воїн.

— За волю позмагаймося на шаблях! — гукнув воєвода.

Татарин ступив кілька кроків і заніс шаблю над Котляревським, який встиг уже оголити і свою кривулясту по-другу. Схрещені шаблі дзвеніли, мов струни, звивались гадюками, розсипаючи іскри, які чимраз пломенистіше запалювали очі воєводи Агаси. Бригадир Катаржі понуро стояв, не зводячи запитливого погляду з воєводи.

Скрегіт схрещених шабел раптово обірвався пронизливим зичанням. Половина шаблі татарського воїна закружляла кажаном у повітрі і впала до ніг воєводи. Він підняв руку. Важко дихаючи, Котляревський опустив шаблю. Татарський воїн брязнув об землю обрубком своєї шаблі. Минула хвилина напруженої мовчанки. Котляревський ступив крок уперед, тримаючи обома руками розпечене лево шаблі, де красувались викарбувані слова: «Добув перемогу — поверни переможеному». Ще крок — і шаблю підніс воєводі Агаси.

Тремтячими руками воєвода взяв шаблю. У нього загорілись очі, бо пізнав у шаблі якісь дорогі для татарина ознаки. Це несподівано вразило Агаси, і він знову запрошив офіцерів сісти. Ще оглянув шаблю, і на устах промайнула задоволена усмішка. Тепер він змінив тон своєї розмови.

— Буджацькі татари приймають подарунок і вражені нашим лицарством.

Зав'язалась поважна розмова.

— Буджацькі татари хочуть безборонно торгувати в містах і селах вашої країни,— вимагав Агаси.— Буджацькі татари вимагають поважати закони корана.

— Ми запевняємо буджацьких татар у цілковитій повазі до корана. Будемо оберігати ваші права і звичаї,— відповідав Катаржі.

Дивлячись на обстановку кімнати, Котляревський дійшов до висновку, що воевода знається не тільки на зброї, а й на музиці. Його непокоїла скрипка, що висіла на стіні. Під час походів якимось затьмарилася пристрасть до скрипки, а тут, перед очима, вона ніби просить заграти якусь мелодію. Пригадавши татарський народний мотив, що знав його ще з семінарії, Котляревський, користуючись добрим гумором воеводи, попросив дозволу заграти на скрипці. Воевода здивовано, але схвально хитнув головою. Швидко полились звуки мелодії, яка припала до серця воеводи, і він у такт хитав головою. Обличчя його ще більше проясніло. Він промовив:

— Хоробрий лицар уміє поважати наші звичаї і розуміє душу татарина...— А потім діловим тоном додав: — На знак нашої доброзичливості посилаю до штабу російської армії своїх аманатів...

Іван Петрович повертався від буджацьких татар з таким настроєм, ніби брав участь у поході Енеєвої ватаги. А коли посланці прибули в штаб і привели татарських аманатів, генерал Мейєндорф, заслухавши звіт, зауважив:

— Ви, панове офіцери, здобули більшу перемогу, ніж могла зброєю добути її ціла дивізія. Мають одержати нагороди бригадир Катаржі і штабс-капітан Котляревський за безстрашність і кмітливість.

17

Чарувала душу поета краса придунайських просторів із скіфськими могилами, гаями, вкритими пізньою осінньою позолотою. При нагоді Котляревський виїздив на коні в степ, попускав поводи, слухав мелодію безмежності...

Через степ видніється смуга — то пролягав тут колись шлях до моря. На ній і трава інша. Виділяється поруділа г'армала*, що темнокрило росте на солончакуватому ґрунті

* Г'армала — рослина, що росте в посушливому степу та прибитій дорозі.

примор'я. Від моря занесло її сюди за возами, з яких чимало повитрушувалось солі. От і знайшла рослина солоний ґрунт. А може, ще зрошений він і слізьми українських невольниць, яких гнали у ясир татарські та турецькі людологи.

Хто розповість про це? На могилі сонно куняє, ніби оберігаючи той давній шлях, мовчазна кам'яна баба — скіфський прабог. Дивиться вона своїми вивітраними очима на схід сонця. А навколо розгорнулася степової далі безмежна голуби́нь. В ній уява малює картини...

Ось несуться, здіймаючи куряву, хижі шукачі здобичі й привілля, виловлюють табун диких коней. Не раз піддавалися вогню і мечу степи Причорномор'я. Проходили століття, і обжи́лі таборища скіфів завойовували племена сарматів. Їх перемагали готи і гунни. Завдавав тут спустошення і завойовницький меч Аттілі, який вів косооких гуннів на грабунки степових скотарів. Проходили ще часи, і в степове привілля принесли хліборобську працю слов'янські племена. Вони зітнулися з хижими племенами воєвничих кочівників, що жилися набігами та грабунками. Сутички з хозарами, печенігами, половцями, боротьба з татаро-монголами складають велику передісторію слов'янського світу.

Слов'янин — хлібороб, скотар, мисливець, риболов і воїн — ставав твердою ногою на Дунаї, Дністрі, Дніпрі, на Дінці і Дону. Він переніс бідкування від татарської орди і прокладав шляхи через Дике поле до моря, а ріками — до Візантії.

Шепче нескінченну казку в своєму шумовинні степова тирса, постелена сизокрилим звозами, і, ніби прислухаючись до неї, сніє на могилі мовчазна кам'яна фігура — скіфський прабог.

Щоб розвіяти думи, хочеться гукнути на повний голос: «Люди! Люди! Де ви, люди?!»

І щоб гук той рознісся з вітрами — буйними володарями степу, що тисячоліттями оббивають ту кам'яну бабу на могилі, а вона стоїть обвітрена і ховає таємниці у своїй безмовності. Хочеться заговорити до кам'яного прабога, запитати про таємниці сивих віків, що крилися в повені сонячного світу, непідвладного людським законам.

«Люди! Люди! Де ви, люди?!»
Здається, що таки прокинулася від давнього сну скіфська статуя на могилі. Ніби обізвалася... Ніби лину́ть від

неї якісь живі звуки. Навіть кінь нашорошив вуха і підняв розширені ніздрі.

«Що це — чари? — промайнула думка. — Ніби линуць звуки сопілки?»

Ще наблизився. Кінь, форкаючи, сторожко підступав до кам'яного ідола. Зупинив коня. Прислухався. Так, виразно звучить рідна мелодія сопілки. Ще наблизився і побачив, що в затишку од вітру за кам'яною фігурою на могилі сидить чабан і грає на сопілці. За могилою паслася отара овець. Раптом кінь почав задкувати, став дибки. На стежці до кам'яної баби лежала, звившись у клубок, змія. Вона підвела голову, засичала, ніби перегороджуючи шлях до чабана.

Побачивши вершника, чабан перестав награвати, звівся, зняв кудлату шапку, пішов назустріч, привітався:

— Будьте здорові з понеділком!

— Ти людина чи чарівник? — запитав вершник, дивлячись на змію.

— Не бійтеся, пане. Не та змія, що повзе по землі, а та, що заповзає в душу людини.

Почувши рідну мову, вражений такою несподіваною зустріччю, Іван Петрович сплигнув із сідла. Чабан видався охочий на розмови. Він розповів, що не тільки в Добруджі поселились запорожці, а є й такі, що чабанують по сей бік Дунаю.

— А в Дунаєвці є і козацька рада, обирають старших, — повідомив чабан.

— Як же вам під турком живеться?

— Не питаєте, пане... Турок, звісно, бусурман. Важко з ним дійти до згоди. А от волохи та болгари, то ці звичайніші. Деякі наші подружилися з болгарками, однієї ж віри.

— А чого не повертаєтесь на Україну?

— Та як повертатися, коли кожного тижня хтось тікає звідти сюди, бо там, кажуть, тяжке кріпацьке ярмо накидають на нашого брата.

— А тут хіба ярма нема?

— Та воно й тут... — Подумавши, чабан додав, витягаючи з кишені сопілку: — А хочеться в рідний край. Оце тільки рідна пісня і тішить думку.

Полилася мелодія — проста, задушевна. Ніби тривожний клич чайки обзивався, перегукуючись із гудінням вітру. І чулося в тій мелодії, як чаечка вивела діток при битті

дорозі, як чумаченьки йшли, чайку забрали, посиротили чаєнят.

Під час награвання змія підвела голову, ніби прислухалася до скигління сопілки.

— Отаке-то, — промовив чабан, опускаючи сопілку, і, дивлячись на змію, продовжував: — А це мій гість. Навіть коли заповзе десь, то треба лише заграти на сопілці, зараз приповзає. Користь приносить. Спокійніше дрімається, коли вона сторожить тут і розгонить надокучливих комарів круг мене. За те я її молоком частую... Вона мою самотність розважає...

— Дивний і цікавий ти чоловік, — промовив Іван Петрович.

— Я чоловік звичайний. А от чи чули ви про волоха Тудора Владимиреску? Той уміє зачаровувати. А правильний і добрий чоловік. У багатіїв забирає, а бідним роздає. Про нього й пісні складають. Збирає навколо себе сміливців-побратимів, гуляє з ними по байраках і лісах, завдає страху волоським боярам та турецькій стражі. Приймає і наших у свою ватагу.

Притишеним голосом, яким розповідають таємницю, чабан продовжував:

— Ви чоловік наш, рідний, по мові чую і по очах бачу... Скажу, що задунайські січовики братаються з ним.

— А сюди не навідуються січовики?

— Буває... Переправляють через Дунай втікачів. Але це тільки до різдвяних свят. Пізніше пообмерзають береги. Тоді важко переправлятися.

Падали разом з туманом сутінки на землю, коли розставалися. Від'їхавши від могили, вершник зупинив коня, прислухався, як не вгавала сопілка, голосила, ніби поділяла свої жалощі з шелестом степових трав. Взявши коня в остроги, підібравши поводи, понісся вершник шляхом, а в думках його бриніла чабанська мелодія і тішила серце невимовними чарами, наповнювала його новими почуттями, що єднають у людині гомін століть з одвічною красою землі.

В штабі Котляревський доповів про свою розвідку і висловив думку про можливість використати задунайських січовиків для прискороного форсування Дунаю.

Хотілося зблизька глянути на прославлений у піснях тихий Дунай. Іван Петрович тішив себе думкою привітатися з його голубими хвилями. Поруч з ним їхав гонець. Обидва вершники наблизилися до могили з кам'яною бабою. Але на цей раз скіфський кам'яний прабог мовчанкою зустрів гостей. Поїхали далі, прислухаючись. Нарешті знайомі звуки чабанської мелодії почулися на цей раз від покрученого вітрами явора. Тут відбулася зустріч із знайомим чабаном.

— Ви знову навістили нас, добродію? — привітно обізався чабан.

— Так, добрий земляче! Хочу, щоб ти допоміг нам зустрітись із задунайськими січовиками.

Чабан нижче насунув на лоба шапку, витяг з торби окраєць хліба, почав гризти і роздумувати...

— Можна, — промовив нарешті. — Вас двоє... Це добре, що небагато. Тільки треба без коней і надалі прості чабанські кобеняки поверх мундирів. Тут недалеко в курені є у мене такий припас. Там залишимо коней.

У чабанському курені напивися води, одягли сіряки, натягли на себе чабанські шапки й пішли. Чабан ішов попереду стежкою, яка вела в густі чагарники. Час від часу він зупинявся, прислухався.

— Вже недалеко берег. Чую, як запахла дунайська вода, — обізався чабан. Далі витяг сопілку і заграв. Потім замовк, прислухався.

— Нікого не чути, — промовив, — підемо далі...

Знову зупинився, заграв на сопілці. Далеко десь почувся клич:

— Пугу! Пугу!..

— Ага... То озиваються наші. Підемо далі.

Знову заграв, і знову почулося вже ближче:

— Пугу! Пугу!

— Ходімте швидше, — промовив чабан і вивів на галявину.

Доріжка слалася до берега Дунаю. Пастух продовжував награвати на сопілці. На березі стояли широкі рибальські човни. Біля них поралося шість дужих чоловіків. Серед них один виділявся своїм зростом.

— Це наші задунайські січовики, — сказав чабан.

— Кого це ти нам привів, Омельку?

— Говоріть тепер самі, — звернувся до Івана Петровича чабан.

— Добрий вечір, добрі люде! Яка воно вода в цьому Дунаї?

— Диви... То це наш чоловік. Говорить по-козацькому. Звідки родом?

— З Полтавщини!

— О, з нашої рідної Полтавщини?

Дужий задунаєць весь час пильно придивлявся до Котляревського.

— Ми десь, мабуть, зустрічалися? — запитав Іван Петрович.

— Якщо пізнаєте пісню, то зустрічалися.

Гомін, гомін по діброві...

— Так! Пізнаю!

— Цебо пізнаєте Семена Битого з Турбаїв?

— Пізнаю! Добре пізнаю і пригадую той вечір біля корчми!

— Отож кажуть: «Гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком зустрічаються». Яка ж доля занесла сюди?

— Та доля, що перекотиполем котить людину до Дунаю.

— Може, війна пригнала? Кажіть сміливо правду. Ніхто не видасть. Це мої давні побратими. Разом пробиралися за Дунай волю шукати.

— Знайшли її? — стримано запитав Іван Петрович.

— Втрачати волю легше, ніж шукати її, — мовив, похиливши голову, Семен.

Тим часом один з його побратимів підійшов упритул до прибульця, вдивлявся в його обличчя, виміряв поглядом з голови до ніг, нарешті промовив:

— То ви ж, мосьпане, награвали на скрипці відхідної на Полтавському шляху біля корчми, коли ми лагодились у мандри. Ех! Закаблукам лиха дам! — радіючи, затанцював, як і при першій зустрічі.

— Так, братове, — мовив Котляревський. — Світ широкий, а бурлацькі шляхи сходяться на ньому.

— Шляхи сходяться. А нашому брату сіромі тісно на них. Всюди зустрічає й проводить нас лихо, злиднями обсижене. Живемо за Дунаєм та поглядаємо на рідний берег. Тішимо себе сподіванками, може, лихе кріпацтво там минеться. Оце назбиралися ватаги лихотерпців зустріти війсьکو, що йде на турків. Закортіло своїх людей побачити,

бо нестерпно бути під владою бусурманів,— спохмурнівши, мовив Семен.

— Хочеться і мову рідну почути та й пісню разом заспівати,— додав інший.

— Ми раді приєднатися до того війська, щоб іржу зігнати з наших шабель,— обізвався пристаркуватий задунаець.

— То вважайте, що ви вже зустрілися з цим військом... Хоч з одним його воїном.

— Ось хто ти такий. А ми дивимося, що в простій сірячині...

Іван Петрович скинув шапку, відгорнув полу сірячини, і всі побачили на ньому військову форму.

— Ми раді цій зустрічі,— продовжував Семен Битий.— Давно чекаємо на таку нагоду. На березі Дунаю зібралося багато січовиків, що виступають проти турецької зверхності і ненавидять султанських яничарів.

— То даваймо брататися, славні лицарі Задунайської Січі!

— Запрошуємо до наших куренів.

— Вирушаймо, братове!

Іван Петрович наказав гінцеві повернутися до штабу, повідомити про місце зустрічі з задунайськими запорожцями, а завтра на цьому ж місці чекати нових повідомлень. Сам сів із задунайцями в човен. Під джирими ударами весел човен помчав по Дунаю.

— Тут можна й пісню затягти,— промовив Семен і почав:

Розділися круті бережечки
Гей, гей, по роздоллі...

Пісню підхопили інші голоси:

Гей, гей, по роздоллі;
Пожирилися славні козаченьки
Гей, гей, у неволі.

Співав із січовиками й Іван Петрович. Хвилі закружляли чорним гайворонням, піною билися об човен і котили пісню широку, як Дунай. Здавалося, що нема такої сили, перед якою могла б зупинитися людина з рідною піснею у своєму серці, з почуттям вірного побратимства.

Червонясті відблиски заходу обливали гребців, і вони здавалися казковими героями, виплеканими в мріях поета про сміливих троянців, що завжди у хвилини душевної тривоги з'являлися до нього в гості.

Лягали вже сутінки, коли причалилися до правого берега. Тихо. Тільки хвиля плеще, лоскоче кілька човнів на самотньому березі. Аж ось сколихнулася тиша, і по Дунаю покотилося дуже: «Пугу!» То Семен Битий подав звістку. Швидко з хатів почали виринати озброєні люди.

— Гостя привіз! — гукнув Семен.

На березі скупчилися січовики. Довідавшись про прізвисько гостя, один з ватаги запитав:

— Чи не той Котляревський, що про нас написав книгу... «Енеїдою» зветься. Тут є такий втікач-бурсак, що читає нам і потішає. Доладна книга. Наче про наші мандри та пригоди описано.

Іван Петрович, здивований такою розмовою, скромно відповів:

— Якщо не цураєтесь Івана Котляревського, то це буду я, що жартома написав книгу... Та не закінчив ще її.

Хтось з гурту обізвався:

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак...

— Такого б нам за отамана! А то лише рибу ловимо, тютюн товчемо та ну́жу б'ємо. Аж занудило вже...

Цілою ватагою обсіли задунайці вогнище. Здебільше це була козацька голота — пішаниця та ті, що ловили рибу в отамана Івана Губи. Були й кінні козаки. Серед гурту виділялися сивугани, що знали Залізняка і Гонту.

До голосу досвідчених у житті літніх побратимів прислухалися молоді, поступаючись у тісному колі, коли сідали їсти галушки та печену рибу. Прибулому гостю відвели теж шанобливе місце. Поруч нього Семен Битий повів розмову про задунайських бідаків:

— Отож, відгукнулася наша сірома, щоб виступити проти турецьких найманців та лютих яничарів. Ми заодно з волохами-бідарями, що прислухаються до голосу свого ватажка Тудора Владимиреску. Слава про нього пішла по волоській землі, бо виступає проти багатіїв, румунських бояр, жандармів. Навіть пісні про нього співають, як про того Степана Разіна. А добра душа, товариська у славетного волоха. Носить на собі високу волоську чорну шапку, а свита звичайна, як у хлібороба.

— Так розповідаєш, Семене, ніби зустрічався з ним,— зацікавився розповіддю Котляревський.

— Авжеж зустрічався, бо ходив і до волохів шукати правду. Ватажок волоської сіроми всіх закликає боротися

за волю. Чутка пішла, що досить бідакові прибути до нього в табір з однією вуздечкою, то до неї знайде Тудор неабиякого коня.

— Та не кожному, мабуть, достається така ласка, — обізвався похилий задунаєць.

— У кожного своя доля, — продовжив розповідь Семен. — Зустрівся я з Тудором, коли він свою ватагу назбирав для походу. Розпитав мене, звідки я родом, сумовито слухав мою розповідь про знищене наше село Турбаї. Потис мені руку і запитав: «Коня свого маєш?» — «Не маю, — кажу, — лише оброть ношу. Хочеться добути справжнього волоського коня». Засміявся ватажок, поглянув на мене, похитав головою. А на прощання подарував коня. Порадив берегти його до нової зустрічі з ним.

— Доброго коня привів, Семене! — обізвався з гурту задунаєць.

— Наче справжній вітрогон, — додав інший.

— Хай випасається до слухного часу, — замовк Семен, наче його осяйнула важлива думка, і пильно поглянув на бажаного прибульця.

Наче вловив її Котляревський і повів розмову, єднаючи в ній минувшину з сучасністю. Кожне його слово торкалося струн чутливих душ слухачів, які від прохолоди тісніше тулилися один до одного. Плескотом супроводила дунайська хвиля тиху розмову, несучи її в простори осінньої імлою повитої землі. Долю не одного сіроми колихала та хвиля, не прибивши до жаданого берега добробуту, як і цих, здружених горем побратимів, з відкритими душами для сприймання всього людяного, правдивого, величного. Занесла їх сюди хурдига невпокою шукати пристановища, омріяної волі. Принесли вони скорботи рідної землі, а тепер із-за Дунаю виглядають щасливої долі. Хто напоїть їхню невситимість до добра, хто поведе в думами плеканий світ оновлення? В'язалося слово до слова і наче залягав плескіт дунайської течії, щоб давати простір думкам, що єдналися з почуттями цих життям битих, незвичайних своїми характерами простолюдинів, щедрих увагою до кожної доброї поради...

Тихо спливала ніч, несучи на своїх крилах задуму й ронячи тривогу. А коли місяць загойдався на хмаринах, першим звівся досвідчений і невгамовний Семен, обійняв щедрого порадами гостя. Далі заклав пальці в рота, тричі свиснув. У відповідь десь заіржав кінь. Ще раз свиснув —

і почулося ближче іржання. Назустріч йому пішов Битий і незабаром привів молодого баского коня.

— Візьміть подарунок від задунайців, — промовив, звертаючись до гостя. — Цей кінь рве землю, коли ворога почує, а понесеться у бій, то очі вогнем палають. Візьміть коня, земляче, на знак нашої щирої поваги!

Цей вчинок схвилював Івана Петровича. Присутні задунайці тільки примовляли:

— Оце по-козацькому...

— Ну й Семен... Козацька душа...

Коли з туману почав виринати голубий світанок, Іван Петрович завітав у курінь військового писаря Підлесецького, мав з ним розмову і запросив у штаб для переговорів.

Широкий, повноводий Дунай... Про тихий плін його давно забуті поети складали співи, які лнуть за хвилями через століття. Не випити його повені, не вичерпати його глибини. Несе Дунай свої води до моря, пробиваючи гори, прорізуючи широкі долини. Нема йому впину, як розлогим думам поета.

Іван Петрович при кожній нагоді водив напувати коня до тихого Дунаю, пив пригорщами воду, тамуючи спрагу. Глибіню здавалася такою прозорою, наче в ній відбивалися легендарні герої, які черпали шоломом з Дунаю воду. Хотілося полинити за тим прозорим плином, пізнати в ньому древнього Святослава, що вів бої з гордою Візантією, прибивав на брамі Цареграда свій щит, щоб через багато століть сміливіше було Сагайдачному відшукувати шляхи до цієї фортеці, яка під владою турків перетворилася в повитий невідьницьким плачем Стамбул.

А тим часом розгорталася подія. 15 грудня 1806 року головнокомандуючий російською армією звернувся до задунайського козацтва з відозвою, в якій обіцяв усім втікачам із Січі дати притулок і волю та закликав до спільної боротьби проти турецьких яничарів.

Швидко відгукнулися на цей заклик задунайці. Набралося понад тисячу козаків. Вони вирядили уповноважених у штаб, де було домовлено про заснування Усть-Дунайського буджацького козацького війська на чолі з кошовим отаманом. Було зареєстровано 39 куренів. В один із

них — Кушевський курінь — козаки вписали і генерала Міхельсона. Розносила слава про задунайське козацьке військо. Прибували сюди втікачі від турецького гноблення з інших країн. Утворилися Сербський і Болгарський курені.

Кошовим отаманом Усть-Дунайського буджацького козацького війська було настановлено Підлесецького. Він розсилав уповноважених у різні місцевості для вербування охочих вступити у військо.

Та хвилювало козаків те, що командування армією порушувало січові порядки, не дозволяло скликати широкі ради для обрання кошового отамана. Не обраного, а призначеного кошового мусили визнавати козаки.

Недовго був кошовим Підлесецький. За вербування у військо втікачів з України його за наказом головнокомандуючого було заарештовано і наставлено кошовим Бучинського. Кількість козацького війська зростала. Весною 1807 року навіть з Волині, Полтавщини прибували втікачі і записувалися до куренів.

Часто відвідував січовиків Котляревський, маючи доручення від штабу корпусу тримати з ними зв'язки. При таких зустрічах відбувалися задушевні розмови. Навколо вогнища сідали січові діди, гуторили билиці, а Семен Битий розповідав про свої мандри, пригоди.

— Синіють ото в далечині руїни якогось боярського кубла, — поважно показував у той бік, де виднілися напівзруйновані стіни стародавньої фортеці. — Не думайте, що там тільки сови виють та кружляють орли... Збирав туди побратимів славний волох Тудор Владимиреску. Сходилися бідарі — і волохи, і болгар, і наш брат з України... То я йому, бувало, розповідав про свої рідні Турбаї...

Не поспішаючи, з якоюсь поважною урочистістю Семен переказував довгу хвилюючу повість, яку слухав від нього волоський ватажок.

І здавалося, ніби на стінах тих руїн промайнула постать сміливого волоха.

— За цю розповідь, — кінчав Семен, — Тудор нагородив мене подарунком... Шкода, що не маю зараз його при собі... Іншим разом покажу...

— Почекаємо іншого разу, хоч і не чекається нам, — обізвався старий січовик. — Всюди доводиться лише чекати...

— От і генерал Міхельсон чекає, коли штурмувати Ізмаїл, — з гумором додав другий.

— Ех, якби сюди такого, як Іван Сірко, то не їли б так довго з казанів галушок під Ізмаїлом!

— А той Міхельсон хай краще штурмує свою генеральшу на печі!

— Ха-ха-ха!

А Іван Петрович слухав дотепні розмови, і склалися рядки поеми:

Латин старий був не рубака
І воюватись не любив,
Од слова смерть він, неборака,
Був без душі і мов не жив.
Він стичку тільки мав на ліжку...

Слухав Іван Петрович розмови, наповнені жартами, дотепами, легендами, і від цього несходимий світ здавався ще ширшим, просторішим, ще далі сягав зір за пліном води, що ринула в широке безмір'я.

Кожна зустріч Котляревського з задунайськими січовиками була для поета наче святом.

Одного разу він приніс задунайцям новину, повідомивши, що прославлений Тудор Владимиреску прибув до штабу й привів загін волохів для спільної боротьби проти турецького війська.

— Я ж говорив, що то правдивий волох! — радіючи, аж вигукнув Семен. — Підіймайся, задунайська голого! Разом підемо на штурм Ізмаїла!..

Після здобуття Ізмаїла російська армія готувалася до нових складних операцій, відбиваючи ворожі контрнаступи. Війна набула затяжного характеру. А тим часом у воєнному тилу частіше повставали проти турецької корони слов'янські народи. До штабу російської армії від повсталих сербів прибула дипломатична місія, очолена полковником Досифеєм Обрадовичем — зачинателем нової сербської літератури. Котляревський, якому дані були дипломатичні доручення, мав нагоду познайомитися з відомим просвітителем сербського народу і дійти з ним узгоджень у розмові. А найбільші його турботи викликало Усть-Дунайське козацьке військо, що було виставлене на важливі позиції фронту, щоб у запеклих січах відбивати турецькі спроби прорвати фронт. Кожна зустріч

Івана Петровича з усть-дунайцями приносила воїнам більшого запалу.

Одного разу було покликано Котляревського до штабу і повідомлено про рескрипт царя Олександра від 20 липня 1807 року, в якому говорилося:

«За чутками, що рознеслися в Новоросійському краї, про заснування на Дунаї Запорозької Січі, виникли між селянами різні занепокоєння, непокірність і втеча в Молдавію. Цілі села залишають місця проживання і озброєною рукою, чинячи опір земській поліції, пробігаються за кордон... Знайшовши, що заснування це викликає в прикордонних губерніях між кріпаками шкідливі наслідки, доручаю вам заведення на Дунаї Січі припинити і все, що досі було зроблено в цій справі, скасувати».

Вислухавши цей рескрипт, Іван Петрович похилив голову, подумав: «Пізнаю руку Аракчеева...»

Час від часу козацтво виявляло незадоволення, рвалося до бою. Новий головнокомандуючий генерал Прозоровський готував наказ про відкликання козацьких куренів з фронтової лінії та переселення їх на Кубань. Про це таємно велися переговори з кошовим Бучинським, якому обіцяли дворянське звання, земельні маєтності і високий військовий ранг.

Щоб здійснити наказ, Бучинський у супроводі спеціальної охорони прибув під Галац. Але в цей час трапилася несподіванка. Турецькі яничари вчинили вночі вилазку до Ізмаїла, блискавично проникли в тил, загрожуючи навіть штабу російської армії. Серед регулярних частин виникла паніка. Посилено били з гармат бастіони Ізмаїла, не даючи змоги розгорнути організований бій яничарам.

Тоді ринулися вперед частини Усть-Дунайського козацького війська. З вигуками: «За славу Січі!» — вони пішли в рукопашний бій і перемогли яничар.

Стомлені в бою, несучи поранених побратимів, козаки поверталися на ранок до куренів. Тут зібралося козацтво на майдані, щоб з почестями похоронити загиблих. Невгамовно били тулумбаси, сіючи тривогу по майдані. Коли з'явився кошовий Бучинський у супроводі штабної охоронної варті, хтось із гурту гукнув:

— А де він переховувався, коли ми з яничарами билася?

— Ганьба! Коли було таке на Січі, щоб кошовий з'являвся з військовою охороною?

— Занедбали січові звичаї, освячені козацькою кров'ю!

Бучинський задрав папужого носа, підніс булаву і мав щось говорити, але козацька громада ще гучніше заревла.

— Геть запроданця Бучинського!

— Продав заради дворянства честь і совість козацьку!

— До булави треба козацької голови, а не такої паскудної!

Як море, хвилювалося козацтво, здіймаючи кулаки.

— Загордилася свиня, що об панський тин почухалася!

— Пустіть! Я йому дулю піднесу під пику, — намагався проредитися вперед здоровий січовик у подертому вбранні.

— Та хай на нього коза брикне! — відгукувався інший.

— Стонадцять чортів у його товстий кендюх!

— Волиємо обрати свого кошового!

— Волиємо!

— Волиємо!! — рознеслося по всьому майдані.

— Ще раз нас обдурили! Ганьба!

Зляканий Бучинський почав задкувати, як зацькований вовк. Тісним колом оточувала його охорона, пробиваючись до осідланих коней. Сідаючи на коня, він з ляку спіткнувся, але охоронники швидко допомогли йому сісти в сідло, і всі разом помчали до штабу.

Слідом ще неслися вигуки, прокляття. Розхвилювана козацька громада не вщухала. А коли понесли хоронити загиблих козаків, попереду за небіжчиками ішов Семен Битий, притуляючи до боку пов'язану закривавленою хусткою руку. Затягнув дужим голосом:

Козака несуть...

Жалібну пісню підхопили сотні голосів. Розлягався спів, як гомін Дніпрових порогів, і чулася в ньому невимовна туга, скарга та прокляття. Серед січовиків знайшовся дячок, який проспівав «Вічну пам'ять». А після похорону зійшлися козаки на майдані, вчинили раду і, зажурені, розійшлися до своїх куренів.

Котляревський довідався про події, що зчинилися під Галацем. Він хвилювався, не знав, яку дати пораду задунайським січовикам. Шукав нагоди зустрітися з земляками.

Генералу Прозоровському було відомо, що штабс-капітан користується повагою в козацькому війську. Здійснюючи «высочайшее указание» про ліквідацію цього війська, головнокомандуючий наказав уважно стежити за поведінкою штабс-капітана.

Значна кількість задунайських січовиків готувалася до переселення на Кубань, щоб об'єднатися з Чорноморським козацтвом. Окремі козаки вступали в регулярні частини російського війська. А чимало козацької голоти розбігалось, шукаючи пристановища то на рибальських промислах, то в різних наймах.

Доля земляків тривожила Івана Петровича. Здавалося, що всі ці події вписували нові сторінки в недоведену ще до кінця «Енеїду». Багато довелося зустріти людей великої душевної снаги й тривоги, нескоримого завзяття, побратимської честі. Під кожною битою вітрами свитиною поет бачив своєрідний світ людини. Його муза не з олімпійської висоти озирала вимріяні простори, а входила в життєву сутолоку, пізнавала не патетично обожнювані характери, а буттям карбовану правду.

Там жизнь — алтин, а смерть — копейка,
Там рыцар — всякий парубийка,
Козак там чортові не брат.

Древній римський Вергілій у своїй «Енеїді» не спускався з поетичних висот до буденного народного повсякдення з гіркотами й радощами, з гумором і журбою. Час вимагає навиворіт показати обожнювані Вергілієм епізоди благочестя та повинності. Пробуджувані до нового життя народи несуть свої дарунки у духовний світ своєї сучасності. А народжувані поети словом увічнюють ту правду. Збагатилося пізнання її Котляревським під час задунайського походу.

Я музу кличу не такую:
Веселу, гарну, молодую;
Старих нехай брика Пегас...

У задушевних розмовах з багатьма сіромами переконався, що

Біда біду, говорять, родить,
Біда для нас судьби устав.

Не веде ця «біда» поета до зневіри, викликає снагу життєствердження. Швидко він зрозумів настрої нового голов-

нокомандуючого Прозоровського, відчув, що за свою поведінку потрапив в опалу.

Для Котляревського не було несподіванкою розпорядження Прозоровського зачислити його у Псковський драгунський полк. Мав негайно відбутися туди.

Іван Петрович поспішав переговорити з друзями.

Зустрівся з головою сербської дипломатичної місії Досифеєм Обрадовичем, який знав Котляревського як автора «Енеїди» і надавав їй великого значення в слов'янському відродженні. Обрадович цікавився долею Сербського і Болгарського куренів Усть-Дунайського буджацького козацького війська.

Від сербина Іван Петрович почув доброзичливі слова:

— Будемо братами, як і наші народи, що здавна братилися. А наша сербська і ваша українська пісні є рідними сестрами. Мені здається, що й герой вашої поеми Еней — «козак моторний» — є ріднею Маркові Кралевичу — героєві сербських народних дум... На знак нашої дружби дарую вам збірник сербських пісень.

— Ваш подарунок, рідний моему серцю, берегтиму і передам своїм землякам. Від себе дарую вам «Енеїду» — єдиний примірник, що разом зі мною перебував у походах.

— Бажаю вам щастя і успіхів. Продовжуйте велику справу... Ваші троїниці на чолі з Енеєм ще зазнають мандрувань і тяжких несподіванок, але обов'язково добудуть славу й перемогу. Їхні мандрування та пригоди рідні всім слов'янам! В ознаку нашої дружби нап'ємося разом дунайської води, — запропонував сербин і задумливо продовжував: — Тихий Дунай... Наша слов'янська колиска. Стікаються в нього і карпатські, і балканські води. Ринуть вони від словацької Братіслави до сербського Белграда, розливаються Буджацькими степами... Як Дунай, повільна і глибока історія слов'янських народів. В ньому всі ми скупані. Тому й пісні наші такі рідні й задушевні. Шануймо їх, як найдорожчі слов'янські скарби.

— Для відродження і процвітання наших народів замало пісень. У цьому переконує те, що сталося з нашими задунайцями, — відповів Котляревський.

— Пишіть, продовжуйте свою «Енеїду». Ви відкрили вдруге перед нашими очима Україну.

— Щоб зберегти себе в біді, людина повинна вміти сміятися. Так і народ, нація...

— Коли я читав опис України у книзі французького мандрівника сімнадцятого століття Боплана, то звернув

увагу на його слова: «Ця нація співає плачучи». А ви своєю «Енеїдою» показали, що ваша нація не тільки співає плачучи, а сміється співаючи... Плекайте цей гумор, то найясніші перлини духовної культури.

— Я вражений вашою щирістю і сердечним ставленням до моїх земляків. Одна розумна людина говорила: «Якщо ти вірний син народу, то бережи свою пісню і мову більше, ніж кордони».

— В цьому напрямі ви багато зробили для свого народу.

— Я лише пробую збирати розсипані перлини народної мудрості в гуморі.

— Так... Це певні кроки на шляху відродження... Хто сміється, той спроста не загине.

Тим часом група січовиків, довідавшись про відбуття Котляревського у Псковський полк, зібралася до Дунаю, щоб розпрощатися з ним, а може, й пораду знайти.

— Будете на Україні, — говорив сивий козак, — уклоніться рідній землі від задунайців. Уклоніться могилам наших батьків... Уклоніться... А ми ще будемо козакувати по всіх усюдах, бо оголошено про розпуск Усть-Дунайського війська. — Уронив слюзу на сивого вуса.

— Може, знайдемо пораду в завзятого Владимиреску, — додав Семен Битий. — Шкода тільки, що в бою з яничарами втратив вірного товариша. Разом пробиралися нетрями та байраками за Дунай. Такий був завзятий побратим. Навіть у бій пішов, приспівуючи: «Закаблукам лиха дам!»

— Вірний побратим — то найдорожчий скарб. Так було і в Січі, — додав сивий дідуган, запалюючи люльку. — Навіть оця люлька, що поділяла стільки пригод у походах, не зрівняється з вірним побратимом...

Семен підійшов до Котляревського, потиснув руку.

— Спасибі, що провідали нас і добрими словами оживили наші зашкарублі на чужині душі... Куди ж тепер податися? Де пораду знайти?

Слухаючи козацькі розмови, до них звернувся Обродович і закликав вступати добровільно до сербських частин, які залишалися при регулярній армії. Тоді обізвався старий січовик:

— Заклик хороший... Пам'ятаю, що й на Запорозжя приходили серби. Тоді ми з ними браталися...

— Пригадую, як приходили на Запорозжя сербійські

лірники. Добре співали і наших дечому навчали, — поважно вставив сивий дідуган.

— А в походах славного Сагайдачного брали участь і сербійські загони... Добрі вояки!

Слухаючи розмови старих запорожців, Семен Битий зняв кудлату шапку, звернувся до Котляревського:

— Благослови, батьку, разом із сербіями стати у військо і захищати козацьку честь.

— Благословляю на святе діло!

— Будемо із сербіями брататися, як і діди наші в походах браталися, визволяючи невольників із Кафи та Стамбула.

Козаки загули, як бджоли перед роїнням, задзвеніли шаблями, то виймаючи, то заправляючи їх у піхви...

Закульбаченого коня тримав за повід старий січовик. Коли Іван Петрович сів у сідло, молоді січовики тісним колом обступили вершника, підхопили руками коня і понесли кілька кроків.

— Тпру-у!! — зупинив коня старий січовик. — На прощання дамо ім'я цьому коневі. Назвімо його Отаманом! Якщо нам тепер замазано кізяком рота і не дозволено обирати отаманів, то хай хоч коня назвемо по-своєму. Нехай наша слава по світу іде!

— Добре вигадала стара голова! — схвально загукали задунайці.

— Прощайте! Не забувайте земляків!

— Ще зустрінемося, — гукав Семен Битий, — бо всі дороги на цьому тісному світі, де блукають наші брати-сіромахи, сходяться до купи! Як знайду десь крихітку правди, то розповім при зустрічі!

— Прощайте!

— Прощайте!

Кінь ударив копитами — і над полиневими звоями придорожжя легенька курява послалась.

Стояли січовики, махали шапками, дивлячись услід вершникові, тінь якого при заході сонця здавалася велетенською.

Незабутні враження від задунайських зустрічей повів Іван Петрович на місце нового призначення — у Псковський драгунський полк. Розмови задунайців ще не раз навертали на думку поетові, і він переливав їх у рядки нових частин «Енеїди», прославляючи троянців-козаків, що з великими пригодами мандрували до омріяних берегів.

Багато дало поетові річне перебування в дунайському поході.

У Псковському драгунському полку Іван Петрович не знайшов тих задушевних зустрічей, які мав із задунайськими січовиками. Незабаром він подав рапорт про звільнення з військової служби, і 1808 року 23 січня «із Псковського драгунського полка по прошенню оставлен капітаном с мундиром».

Шлях послався в столицю, куди Іван Петрович повіз і закінчену четверту частину своєї «Енеїди».

22

— Яка ганьба!..— зривалося мимохідь із уст. Хотів розвіяти наплив думок, забути.

Мовчання обширів придорожніх порушувало одноманітне тельняння дзвоника, припасованого до корінної дуги тройчатої запряжки виснажених далекими міжстанційними переїздами коней. А коли, сидючи в бричці, починав дрімати, то здавалося, що зателенькав дзвін Петропавлівської фортеці над Невею. Тоді розвіювався сон, а уста знову шептали:

— Яка ганьба... Знущення...

З цими словами він залишив столицю після того, як дочекався прийому в військовому міністерстві. Приймав чиновник особливих доручень — помічник графа Олексія Андрійовича Аракчєєва. Гостро врізалася в пам'ять вся розмова...

«Капітан Котляревський?»

«Так точно, ваше превосходительство!»

«Просите місця для служби в столиці?»

«Так точно...»

«Вашу справу розглянули... Можна задовольнити прохання при одній умові».

Чиновник особливих доручень поглянув так, ніби наважувався помилувати або засудити. Іван Петрович витримав цей погляд.

«Можна задовольнити, — продовжував після короткої колючої паузи, — при умові, щоб ви...»

«Я не розумію, ваше превосходительство, про що йде мова».

«То гірше для вас, капітане, — кинув з підкресленою неприязню чиновник і самовпевнено продовжував: — Нам

потрібні вірні слуги государя... Ви дворянин і повинні розуміти, що велика, єдина від Балтійського моря до Камчатки імперія потребує відданих слуг государя. Єдиний богом даний імператор, єдині помисли, єдина віра, єдина... Все має бути єдиним! І хай «убояться всі язичи, яко з нами бог»... Його сіятельство граф Олексій Андрійович з дозволу імператора запроваджує військові поселення. На півдні Росії вони матимуть подвійне значення. Зміцнять військову систему керівництва державою і зіграють протверезну роль серед малоросів, схильних мріяти про вигадані вільності. Для встановлення повного спокою навіть пісні малоросійські мають бути заборонені!.. Ви мене розумієте?!»

«Не зовсім, ваше превосходительство...»

«То зрозумійте... Можемо направити вас, капітане, на роботу по жандармському відомству... Ви знаєте побут і життя малоросів... Саме по жандармському відомству ви принесете користь государю і імперії».

«Я не підготовлений до такої роботи», — зніяковів Котляревський.

«Можна випробувати ваші здібності... Його сіятельство граф Олексій Андрійович радить мати замашний кулак і міцні нерви».

«Ні того, ні другого я не маю», — тихо відповів Іван Петрович.

«Шкода... Без цих здібностей вам не піднятися вище вашого капітанського чину. Для такого бравого офіцера це замало. — Звівшись із-за столу, чиновник особливих доручень додав: — Подумайте, капітане... Це найпочесніша служба для офіцера-дворянина... Подумайте і приходьте — я вас представляю світлішому графу Аракчєєву...»

— Яка ганьба, — із стогоном прокляття видихав слова, яких не міг кинути в обличчя аракчєєвському слугі. Ставало образливо за себе, за честь громадянина. Щоб забути, линув думками до рідної тихої Полтави. Вже не застане живим свого батька. А мати ще вуркоче сивою голубкою, недосипаючи ночей, виглядаючи на шляхах полтавських свого сина з походу та розливаючи ріки гірких сліз.

Українське Полісся зустрічало натомленого подорожнього зачарованою тишею, повитими сріблом тополями та верболами. А далі послалися сизокрилля ворсклянські, і над ними грізною сторожею замаячили полтавські дуби. Пригадав і дуб Сірка, і Дніпрові хвилі. Наче почувся й пісня Наталки, що лягає зозулиним відголоссям на

шовкові трави. Минули роки з тих пір, за які встиг пити воду в Дністрі й Дунаї, а похідна бурка пропахла вітром.

Думка про Наталку заслоняє інші спогади. Якби позбавили її пісні, то можна б звести в почуттєво вразливу дію, щоб линули вони на крилах вічності в простори часу. Хочеться з піснями увічнити ім'я Наталки. Треба написати сценічні картини і героїню назвати цим іменем. Хай мрії про неї замінять утрачені надії молодості.

Зупиняв поштового кучера, сходя з брички, брав вуздечку з рук літнього супроводжувача його в дорозі, який доглядав подарованого Отамана. В дзеркалі його великих очей бачив відблиск вірності побратима дунайських походів. Сідав на скакуна верхом, мчав дорогою назустріч вітру так, що ледь устигав поштовий кучер гнати слідом коней, запряжених у бричку. Повітря рідного краю пестило верхівця і посміхалось до нього прозоре, блакитне небо улюбленої Полтавщини. Обабіч шляху зустрічались кучеряві сади, привітно розмахували крилами вітряки на мальовничих пригорбах, наче вітали прибуття дорожнього.

Як ніколи, здавалась тепер незрівнянно рідною земля Надворська.

— Моя Полтавщино, чарівнице, омріяна в піснях, — шептав, як сповідь, слова...

23

А тим часом іншим шляхом котилася бричка. Десь від хуторів линула жіноча пісня і тужно билася об мури Червоногірського монастиря:

Не всі ж тії та вінчаються,
Що любляться та кохаються...

Силкуючись затамувати пісню, на монастирській вежі обзивався дзвін і його звуки гойдалися по скісних надвечірніх проміннях забагровілого сонця.

До часовеньки над шляхом виходила із брами черниця Феофанія. Тримала в руках карнавку, щоб збирати від пройджких офірування на монастир. Так веліла ігуменя.

Журно бовваніли монастирські мури і здавався черниці замуrowаним увесь світ. Тільки сонце, непідвладне мурам, пливе поволі на захід, змагаючись із сумом безкрайності.

Далеко в трируччя розбігався шлях. Дивилася черниця на той шлях, прислухалася до пісні і серце до болю напов-

нювалось, як стиглий колос, незбагненими почуттями. Мимоволі залишала карнавку в часовеньці, йшла до перехрестя доріг. Хотіла б стати зозулею, полетіти, і хоч біля чужих гніздечок прокувати когось щастя... Пішла назустріч тій пісні, що линула від хуторів.

Не всі ж тії та вінчаються...

Зупинилася біля калини. Зірвала пучечок, пригорнула до серця. Задивилася на віти калини — здавалося, що вони ронили сльози і часом нерозвіяні згадки.

Повіяв вітер від мурів, рвучко поніс монастирський дзвін на простори. Той дзвін ніби в'язав черницю до мурованих стін, і вона поволі повернулася до часовеньки. Взяла карнавку, сіла край шляху, виглядаючи жаданих дорожніх.

Довгі роки життя в монастирі поклали на черницю печаті життєвської втоми, а в очах, що глибоко увібрали в себе голубинь жіночої печалі, змагалися покора з непокорою.

Радю зустрічала людей, щоб перемовитися словом. Ось і тепер сидить, зір тоне в імлістій далечині. З неї час від часу виринають подорожні. Показалася бричка. Візник зупинив коней біля часовеньки. В одягу станового пристава зійшов подорожній із брички. Дорідна пані поволі спускалась на землю. Чоловік наблизився до часовні. Однією рукою витяг гаманець. Друга рука, видно, покалічена, не здійснювалась. Дістав з гаманця карбованця, кинув у карнавку.

— Помолишся, чернице, за мене... — Обірвалися слова, коли він кинув погляд на черницю.

Від несподіванки сторопів. Стояв нерухомо, лише шепотів:

— Примара... Примара за гріх мій.

Черниця не зводила очей. Пізнала колишнього лиходія Вербицького. Її пронизливо докірний погляд проймав запекле його серце. Він швидко повернувся до брички.

— Голубонько, Марто! Не будемо цього разу заходити в монастир. Поїдемо додому. — Підсаджував дружину на бричку.

— Та черниця ніби на нашу колишню служницю Наталку схожа.

— Бог з тобою... То примара... Поганяй скоріше! — гукнув до кучера.

Коні рвонули з місця. Курявою від коліс обдало черницю. Дивилась услід. Не вимовила слова. Глибокі очі неронили сліз, ще глибше пройнялися невимовною скорботою і гнівом.

24

На другий день, прибувши до Полтави, Іван Петрович завітав до Капніста, розповів про недовге перебування в столиці, де хотів, як заслужений офіцер, знайти пристойну посаду.

— Скидайте, Іване Петровичу, капітанський мундир, хоч він і прикрашений орденом святої Анни, — невимушено порадив Капніст. — Не зважайте на те, що граф Аракчєєв, ставши військовим міністром, радий одягнути в мундири всю країну і поставити фельдфебелів на всіх перехрестях доріг.

Згадка про Аракчєєва перенесла думки Котляревського до Петербурга. Мало втішного привіз він із столиці, хіба що домовився про нове видання «Енеїди», доповненої четвертою частиною.

Слухаючи Капніста, глянув на своє капітанське вбрання, усміхнувся.

— Еге ж, капітане, — продовжував Капніст, — запам'ятайте, що наша вітчизна багата щедротами своєї землі, а найбагатша вона відставними капітанами в поцяцькованих мундирах. Та мало в ній капітанів просвіти. Крає нашу землю п'їтьма і ходить у ній народ, наче сліпороджений шукач світла. Наше завдання полягає зараз у тому, щоб ширити свідомість, сіяти зерна гуманізму, пробуджувати громадянську гідність!

Капніст розповів про свій проект відкриття в Полтаві Будинку для виховання бідних дворян.

— В будинку дамо змогу навчатися не тільки дворянським дітям, а й здібним юнакам з інших верств. Дух вільності ми розбуджуватимемо вихованням. Пам'ятаєте, як сказав поет:

О! вы, счастливые народы,
Где случай вольность даровал.

Ці слова оди «Вольность» Радіщева добре знав Котляревський і відповів Капністові:

— А інший поет сказав так:

82

Везде, где куши, села, грады
Хранил от бед свободы щит,
Там тверды зиждет власть ограды
И вольность узами теснит.

Капніст поклав руку на плече Котляревському, зауважив:

— Поет, що написав прочитані вами слова, сидить перед вами і сивою своєю головою думає про наше майбутнє. А тоді, коли писалася «Ода на рабство», поет був молодший, ніж ви зараз. Він своєю одою відповів на указ цариці Катерини 1783 року про закріпачення селян України. Імператриця, збагнувши мудрість тиранів, могла одноразово і заборонити вживання слова «раб» і фактично узаконювати рабство... А тепер тисячі чиновників охороняють ці закони рабства.

Василь Васильович задумався. Пасма його сивих кучерів упали на чоло.

— Треба вірити в майбутнє... — вів далі він. — Ви ще молода людина і ближче станете до того майбутнього. Слава нашої вітчизни в її майбутньому. В це ми, просвітители, віримо. Світ розуму, науки, благородства переможе! Отож закликаю вас стати на чолі нашого нового виховного закладу, що відкривається за моїм проектом. Я буду вас рекомендувати на засіданні «Приказа общественного призрения»... На нові подвиги, капітане, во ім'я благородного просвітительства! Пам'ятайте, хто любить сонце, той не може не любити дітей!

Після цього Капніст перевів розмову на інше, розпитував про події на турецькому фронті.

Вийшовши з будинку Капніста, Іван Петрович повернув не додому, а до центральної площі, посеред якої підносила колонна ще не закінченого пам'ятника «Слави», що за проектом професора Академії художеств Томаса-де-Томана мав символізувати історичну перемогу над шведами в 1709 році. Навколо цілим ансамблем розкинулись в стилі ампіру прикрашені колонами урядові будинки. Оглядав архітектурні деталі споруд. Стиль подобався, хоч і не задовольняв своєю крижаною врочистістю. Чогось не вистачало. Але чого — не міг відповісти. І тільки коли пролунали десь з Кобищанів надвечоріві дівочі пісні, — здогадався: «Тут не вистачає народу».

З цими думками пішов старими вулицями міста. Куди простував — не знав. Потім похопився — зачаровано линував назустріч пісні, що доносилася з околиці. Поставали

83

перед очима знайомі з дитинства завулки, доріжки. Ось уже й Ворскла, і пісня все голосніше розноситься в просторах, губиться разом з останнім промінням сонця.

Зоріло щедро розсипаними перлами оксамитне небо, коли Іван Петрович повернувся додому.

«Хто любить сонце, той не може не любити дітей» — ці слова старого просвітителя не сходили з думки.

«Сонце і діти, — бриніло в уяві. — Сонце — початок всього живого на землі. Народи на зорі свого відродження зігріваються його проміннями...»

Незабаром почав працювати в Будинкові для виховання бідних, а після денних турбот розповідав матері про дітей, разом з нею радів і тривожився. Здавалося, в цій задушевній розмові брали участь, оживали вправлені в темні рямця портрети на стінах: в одягові соборного диякона дід і батько — ретельний службовець полтавського магістрату.

Стомлена мати починала засипати. А Івану Петровичу ще хотілося розповідати, виливати радощі й болі. Але кому?.. Стривай, ось вона, подруга ще семінарських років, — скрипка. Брав її — і лилися звуки. То були не тільки примітиви семінарських вправ, а й мелодії народних пісень, сповнені чарівної фантазії каприччю молодого Паганіні, з якими познайомився в армії. Далі переходив до вільних імпровізацій — і в звуках народжувались картини, випливали улюблені в мріях троїниці. Вони несли по латинській землі свої звичаї і молоду силу...

З учнями зустрічався Іван Петрович не тільки в школі. Часто надвечір вони приходили до його будинку, приносили радість, цікаві вигадки.

Можна було попустувати на просторім соборнім майдані або подивитися з гори на Ворсклу і далекі простори кучерявої Полтавщини.

Одного разу, коли схилилося надвечір сонце над Буланівським лісом, прийшли учні і принесли з собою аж дві несподівані вигадки. Перша вигадка — невеликий візок-самокат, що рухався, коли, сидячи в ньому, хтось крутив круглий обідок. Друга — удосконалений паперовий змії, який од вітру високо здіймався, підтримуваний розпростертими паперовими крильми.

— Це ми самі вигадали, — доповів Мишко Остроградський.

— Добре. Завжди треба щось цікаве вигадувати.

Хлопці розважались, а Іван Петрович сів на східцях рундучка. Навколо нього збилися хлопці.

— От якби ще вигадати таку повозочку, щоб сісти в неї і полетіти аж до хмар, — мріяв Мишко.

— То не можна, — говорили інші.

— Чому не можна?

— Перекинешся!

— А коли добре обчислити...

— Ти мастак обчислювати, але тут не допоможе.

— Скажіть, Іване Петровичу, чи допоможе тут обчислення?

— Обчислення — то велике діло... А знайте, хлопці, уже є такі знаряддя, що дають змогу людині літати в повітрі.

— Отож... Я ж говорив, а вони кажуть, що вигадка, — кинув Мишко.

— Як же то літають?

— Такі є повітряні кулі. Наповнюють кулю газом воднем, який значно легший за повітря. Тому така куля підіймається вгору і тягне за собою корзину, в якій сидять люди... Недавно в Петербурзі один учений на такій кулі піднявся в повітрі на височінь до трьох верст!

— Ого! То аж за хмари?

— Так можна до зірок долетіти, — радів Мишко.

— Не долетиш... Гріх... Бог громом уб'є, — нерішуче обізався один.

— Будуть часи, коли наука сягне і до зірок, — пояснював Іван Петрович. — Зірки — то ж такі великі кулі, як і наша Земля.

Вже сонце заховалося за лісом, сутеніло. Хлопці почали спостерігати, як поволі з'являються зорі на небі.

— От уже з'явилася планета-красуня Венера. Вона найяскравіша буває або звечора, або вранці. Треба ловити зором і Меркурія. Він теж пишається серед зірок на початку вечора або вранці. А згодом доберемося і до Марса...

Хлопці уважно слухали, спостерігали за зірками.

— Ну скажіть, чого воно так? — порушив зачаровану мовчанку Мишко.

— Як?

— Та так — цікаво...

— Ех, соколята мої! Вам би тільки крила!
— Та й що? — запитав один.
— Що... Полетіли б до планети! — аж вигукнув захоплено Мишко.

— А як зірвешся?
— Не зірвуся. Обчислити тільки треба, на те й математика! От що скажу!

В цей час унизу під горою шляхом скрипіли чумацькі вози. Мишко гукнув:

— Ей, чумаки! Швидко ми випередимо ваших волів! Але ніхто не відгукнувся з чумаків. Тільки чулося скрипіння возів.

— Правда ж, Іване Петровичу, ми випередимо чумаків? Вигадаємо такі повозки, що швидко бігатимуть і літатимуть, — не вгавав Мишко.

— Чумаків швидко випередимо. Це так. А от чумацька пісня завжди житиме з нами, — відповів Іван Петрович. — Послухайте, скільки в тій пісні і скарги на чумацьку долю, і розлогої волі. Десь серед широких степових просторів народилася і сповивалася, мов у колисці, та пісня!

Всі притихли, прислухалися до чумацького співу, і здався він таким просторим, як зорями гаптоване небо.

— А на березі чумаки розпалили вогнище!

— Коли в темряві горить вогнище, то так, ніби якась казка, — додав Мишко.

— Про вогонь багато є казок, — зауважив Іван Петрович.

— Розкажіть нам...

— У давнину люди навіть вірували у вогонь, як у чарівну силу, як у бога. Коли людина почала добувати вогонь, то це була велика перемога в її житті. Тому й набула поширення стародавня легенда про боротьбу за вогонь. От і склалася така казка-легенда про Прометея. Це був мужній, нескоримий перед богами велетень.

— Тоді, мабуть, був тільки бог-отець та бог-син, а бога-духа ще не було?

Хлопці засміялися. Посміхнувся й Іван Петрович, заговорив знову:

— То було в стародавній Греції. Богами там були вигадані народом різні казкові велетні, вродливі люди... Аполлон, Венера та інші... Слухайте далі... Одного разу розгнівався на людей найстарший бог Зевес і забрав у них вогонь. Залишилися люди без вогню у пітьмі. Заступився за людей Прометей: викрав для них вогонь у бога. Розгнівав

ся бог і звелів прикувати Прометея до скелі. Кожен день посилав орла викльовувати серце Прометееві. Але за ніч серце знову виростало, і Прометей не вмирав... Минуло багато років, знайшлися такі сміливці, що вбили того орла і звільнили Прометея.

— А він живий і тепер?

— То ж у казці, — зауважив Мишко.

— Є й у казці правда, — додав Іван Петрович. — Правда полягає в тому, що серед людей є сміливі, безстрашні поборники... Ото й кажуть, що Прометей вогонь не вгасає.

— То, може, і в чумацькому вогнищі є Прометей вогонь?

— Може, й є іскорка, бо недарма чумацька пісня така розлога... Бачу, ви, хлоп'ята, вже померзли. Вечір холодний...

— Ні, нас гріє вогонь Прометея, — пожартував Мишко.

— Ми ще будемо слухати... Розкажіть про війну з турками.

— І про дуб Сірка.

— Добре, розповім. Та й додому.

Розповідав Іван Петрович про турків. Хлопці сміялися. А коли почав розповідати про Сіркового дуба, його голос забринів, як у розлогій пісні.

Розпроцавшись з гостями, Іван Петрович у своїх думках ще продовжував перебирати близькі серцю спогади. Здавалося, що йшов знайомою доріжкою до дуба над дніпровною кручею. Сюди приносила разом з піснею свою чарівну скромність та, що допомагала збагнути таємниці прекрасного, леліяла думи поета.

Щоб розвіятись, виводив із стайні свого задунайського вороного побратима, окульбачував його, тихо затавав по пругу. Кінь ніби чекав того і, зачувши господаря в сідлі, прудко мчав шляхом, а далі — на вманя, долиною Надворскля. Насторожував вуха, ніби вгадував настрої вершника, стрясав гриву, дугою вигинав шию.

На безлюдному просторі верхівець сховався з сідла. Кінь повертав до нього голову, підставляв спитілу шию, щоб її погладив господар, форкав. Біля його передніх копит вершник стелив на прив'язаному полині пропахлу походами волохату бурку і сідав на неї, опустивши повід. Кінь не відходив від господаря, нахилив до нього голову, стояв, наче вкопаний. В очах вороного небо розсипалося своїми зорями. А коли знову зачував їздця у сідлі, то ще більше

шаленів, вибивав копитами. В обличчя вершника вдарила темінь ночі, а в небі розгинав своє прозоро-вихрясте коромисло Чумацький Шлях, схиляючись назустріч світанню.

В Будинку для виховання бідних відбувалися заняття. Перший урок закону божого вів панотець. Ввійшовши в клас, він поправив на грудях срібний хрест, що прикрашав чорну довжелезну рясу, від якої запахло ладаном та восковою свічкою, і почав: «Спаси, господи, люди твої...» Спів підхопили хором учні. Потім панотець робив перекличку. Кожен учень, якого він називав, підіймався, повертався в куток класу, де висіла освітлена лампадкою ікона, хрестився і лише тоді сідав на своє місце.

На початку уроку панотець пояснював, як святе писмо розповідає про створення «світил небесних». Учні слухали. Лише Мишко Остроградський нахилив голову і малював на папірці «світила небесні». Між Венерою, Марсом, Меркурієм, як він уявляв їх собі, проводив лінії, вираховував кути, що утворювались накресленими лініями.

Закінчивши пояснення, законоучитель підійшов до Остроградського, взяв покреслений ним папірець, запитав:

— Що це ти понакреслював тут, отроче?

— То я малюю світила небесні.

— Світила небесні тільки созерцанням духовним можна пізнати. А нам, грішним, не треба своїм розумом забиратися на небо... Єдиного Іллю бог узяв живим на небо, ниспославши для нього громову колісницю!

— Але і громову колісницю, напевно, треба було математично обчислити, щоб не перекинулася по шляху до неба.

По класу пронісся затамований сміх. Це роздратувало панотця.

— Дуже ти великорозумний, отроче. А урок вивчив?

— Вивчив.

— То скажи, хто була діва Марія — мати божа?

— Це така чепурна жінка, у вишиваній сорочці, голубій керсетці, картатій плахті та червоних чобітках. Однією рукою вона тримає дитину, а другою взялася за щоку і так лагідно та сумовито дивиться. Очі ніби зажурені в неї. А коло ніг намальовано кобзу і квіточками обведено.

— Де це ти таке чув чи бачив?

— Це у нашій готвянській церкві такою намальована діва Марія... Запорожці побудували ту церкву. Готва — це біля нашої Пашенної, де батьки живуть.

— Дивні діла твої, господи... Діва Марія облачалася в божественне убрання, у священні ризи. Тільки гріховні навожденія можуть зображати так святу Марію!

— Навожденіє, — повторив Мишко і додав: — То ж, кажу, так по навожденію намалювали запорожці. А церкву вони збудували на високій горі. Далеко її видно, аж на шлях до Розритої могили!

— То все гріховне! — буркнув панотець. — В геєну огненну таких малярів!

Перевівши дух, законоучитель знову запитав:

— А скажи, хто такі були сорок святих?

— Сорок святих... Це така ватага запорожців у жунах, що ніби готуються до бою.

— Де це ти бачив?

— У нашій готвянській церкві...

— Теляча у тебе голова, отроче. А ти хоч хреститись умієш?

— Умію.

— Перехрестись з начальною молитвою... Ну... Во ім'я отця...

Мишко підніс руку до лоба і швидко її опускав униз, не кладучи хреста на себе.

— Ну, — продовжував панотець, — чого ж ти не кладеш хреста на свою телячу голову?

— Бо гріх класти святий хрест на телячу голову. Телята ж не хрещені?

Зірвався в класі сміх. Розгніваний панотець пробубонів басом:

— У тебе не тільки теляча голова, а й свиняче рило!

Далі розгорнув журнал і вивів одиницю таким рвучким рухом, що аж скригнуло перо.

Почувся дзвоник на перерву. Законоучитель кібчатими нігтями схопив журнал і швидко вийшов з класу, понісся, як сполоханий журавель.

Учні елементували, підстрибуючи:

— Теляча голова... Ме... Ме...

Друзі підійшли до Остроградського.

— Добре ти провчив його.

— А тепер, Мишко, розкажи добре нам задачу. Незрозуміла...

— Задачу цю можна простіше розв'язувати, ніж у книзі.

Мишко пояснював.

— Дивись, то це ж зовсім просто... Тільки треба догадатися. Спасибі, Мишко!

Потім розпочався урок з математики. Учитель дав завдання. Остроградський швидко розв'язав задачу і захопився креслити лінії, що розпочав ще на уроці закону божого. До нього підійшов учитель.

— Розв'язав уже?

— Уже.

Вчитель узяв зошит, подивився.

— Відповідь вірна. Але розв'язано не по-книжному.

— По-книжному довго, а так простіше.

— А це що ти креслиш?

— Хочу обчислити кут од планети до Землі.

— То діло не нашого розуму...

— Але ж цікаво...

— Краще розв'язуй по-книжному задачу, — зауважив учитель і пішов до інших учнів...

Невдовзі після пам'ятного уроку закону божого учні сповідалися у церкві перед причастям. Дійшла черга до Мишка Остроградського. Насуплений панотець сердито нахилив його голову до церковної книги в бляшаній оправі, накрив чорним покривалом і почав сповідати.

— Скажи, чи маєш гріхи, отроче?

— Маю...

— А чим нагрівив?

— Тим, що поклав свою телячу голову та свиняче рило на священну книгу.

Панотець затупцював, переступаючи з ноги на ногу, як кінь під мухами, але не міг порушувати ходу сповіді. Лише блаженним голосом повторював:

— Прощається і розрішається... Прощається і розрішається...

Правою рукою панотець хрестився, а лівою забрався під чорне покривало, намацав голову Мишка і щипав його за вухо.

Коли виходив Мишко з церкви, його товариші запитали:

— А чого в тебе сльози на очах?

— Від широї сповіді і каяття.

Та цим не закінчилося покарання Мишка Остроград-

ського. Законоучитель поскаржився на нього наглядачеві Івану Петровичу.

— Закону божого не вчить... Богохульствує, творя гординю во храмі божім...

Іван Петрович покликав Остроградського до себе в кабінет.

— Розкажи, Мишко, чим ти провинився і на уроках математики, і на уроках закону божого?

— Математику я дуже люблю. Хочеться робити більші обчислення і розв'язувати складніші задачі.

— А закон божий? Чим ти розгнівив панотця?

— Розгнівив тим, що відповідав про святу Марію та про сорок святих так, як вони намальовані у нашій церкві, у Говтві.

Іван Петрович зацікавився розповіддю Мишка.

— Приїхали б до нас та подивилися, як запорожці порозмальовували... Люди моляться до тих ікон і завжди свічки до них ставлять.

— Це дуже цікаво. При нагоді приїду.

— Ото добре... А панотця я більше не дратуватиму. Хай він скажеться... Бачите оце в синцях вухо? То він мене так сповідав перед самим престолом божим.

Іван Петрович подивився на синці, поклав руку на голову хлопця, по-батьківському провів по світлій чуприні.

— З тебе, Мишко, люди будуть... А в твою Говтву я колись поїду подивитися на ті картини, що про них розповідаєш.

Рано-вранці Іван Петрович любив ходити, де найбільше збирається народу: чи то на монастирський цвинтар, чи на базар.

Якось у неділю спостеріг він по дорозі до монастиря зборище людей, що слухали двох мандрівних дяків, які разом з солдатом виконували пісню «Всякому городу нрав и права». Дяки тягли верескливим голосом, а солдат густим басом ніби ударяв у бубон. Далі дяки замовкли, тільки солдат наспівував:

Задумали базилевці
Свій вік вкоротити,
Козаченьків-вергунівців
Та й закріпостити...

Составили вергунівці
З Турбаями раду —
Обступили панську оселю
Спереду і ззаду.

Не дослухавши пісні, Іван Петрович, упізнавши співака, обізвався:

— Це ти, Семене?!

— Я, батьку отамане!..

З цими словами співак, спираючись на костур і шкутильгаючи на одну ногу, підійшов до Івана Петровича.

— Де ж ти таку пісню взяв?

— Сам вигадав про те, що було в наших Турбаях.

Обнялися, як давні друзі, по-козацькому — тричі навхрест.

Серед гурту людей пронісся гомін:

— Дивись... Такий пан, а обнімається з простим солдатом!

— Душа ж однакова, що в простого, що в пана.

— Не завжди однакова... У кого добра, а у кого зла.

Перше, про що запитав Семен, це:

— А чи живий ще той кінь, що його викохали і подарували вам задунайці, назвавши Отаманом?

— Живий, занудився на стайні без походів...

— Треба розвіяти його тугу!

— О, напевно, розвіємо!

Іван Петрович повів гостя до свого дому. Але Семен зажадав передусім зайти на стайню — глянути на коня.

— Здоров, задунайський друже!

Кінь підняв голову, тихо заіржав, ударив копитом, нагнув шию.

— Пізнав, — задоволено мовив Семен і погладив шию, голубливо потріпав гриву.

Господар повів гостя до вітальні, почав частувати вишнівкою. Але Семен не дуже квапився до пиття, бо стільки приніс з собою вражень, що не міг усього разом розповісти. Ніби не вистачало йому слів, щоб ними переказати свої життєві пригоди. Найбільше купчилися спогади про задунайські мандрування, походи, бої, і він розповідав повагом, добираючи дотепні слова.

— Брали ми і Ізмаїл, і під Слободзеєю з турком билися...

Слово «Слободзея» вимовив урочисто.

— Тут наш командир запитав охочих добровільно піти на сто смертей! Треба вночі зняти турецького вартового,

вчинити переполох у їхньому таборі, щоб тим часом кинути на ворогів з іншого боку. Визвався на це діло мій побратим, з Донщини родом, Іваном його звали. Тут заскребло в моїй душі. «Не відстану від тебе, — кажу йому, — з тобою в огонь і в воду, на сто смертей піду з тобою!» Отож пішли на це діло удвох. Підібралися тихенько до турецького вартового, який незчувся, як я розмахнув шаблюкою і супостатську макітру одділив од плечей. Підбігло ще кілька бусурманів, залементували, як коти напровесні. Ми не тікали, завзято відбивалися, кололи, різали без розбору. А тут ударили збоку наші. Зчинилася бійка. Пішли кулачні накарпаси, у виски і в зуби стусани. Од злості всі осатаніли. Побратим мій попався в коло ворогів, мов між вовків. Я, нап'явши всі жилы, кинувся рятувати його. Думаю, не сто раз умирати... Та не встиг визволити завзятого друга. Підтятий ворогами, упав він. Я люто одбивався, чув, як наші вже близько гукали. Страшна халазія пішла. Та в голові потуманіло мені від болю в нозі... упав. Був ранок, коли прокинувся, у крові весь. Не міг звестися на ноги. Підповз до побратима. Лежав він ниць. Повернув його лицем до сонця, що ледь показалося, розстебнув груди, слухаю — ще не потеряв він духу. Тяжко поранений був у голову. Що робити? Кинути напризволяще товариша не годиться. У нього ж на Донщині, казав, мати і сестра є. Почав його підіймати, та не вистачало сил. На мить моє серце наче розкисло — заплакав, а потім почав рачкувати і волочити за собою побратима через трупи, туди, де майорів наш прапор над Слободзеєю. Ліз, ліз, та не вистачило сили і опам'ятався вже в лазареті. Лежав там біля мене і побратим.

Іван Петрович, слухаючи розповідь, дещо занотовував на папері. Семен закінчив словами:

— Отаке буває з нашим братом, що шукає правди по країнах далеких.

Послухавши розповідь, Іван Петрович зачитав Семенові занотовані рядки:

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат...

З того часу, як оселився Семен у будинкові Котляревського, дозвілля Івана Петровича заповнювалось не тільки музикою, а й розповідями, новими анекдотами, жартами. Сюди приносив свою втому і секретар «Приказа общественного призрения» Стеблін-Камінський.

— Прийміть до свого куреня! — звертався Стеблін, і на його добродушному обличчі зморшки складалися в усмішку, а риженькі вусики підіймалися догори.

— Просимо гостя до вітальні, — запрошував Семен. — Попробуйте сьогодні нашого борщу. Сам наварив.

— Смачний?

— З перцем! Коли облили таким борщем собаку, то забіжить під три чорти або сказиться. А нашому братові нічого. Звикли і до перцю, і до всього гіркого, як циган до хрону.

Іван Петрович у домашньому халаті виходив назустріч, вів гостя до вітальні. А Семен починав поратися біля самовара, роздмухуючи вугілля халявою свого чобота, жартуючи:

— Таке знаряддя циган ковальським міхом називає.

Коли смеркалося, Семен запалював грубку. Свічки не світив, щоб не чадити в хаті. Досить було освітлення, що падало від грубки, гойдаючи велику, кудлату Семенову тіль, коли він підкидав дровинячку або ворущив жар. Спалахувало полум'я і, ніби брижі по воді, розпливалося по кімнаті світло, лягало на задумливе лице Івана Петровича. Раді розповідав про вихованців, називаючи свій заклад не інакше, як будинок для бідних, бо не любив офіційного — «Будинок для виховання бідних дворян». З розповідей Івана Петровича Семен уже знав імена вихованців.

— А як там Мишко? — запитував він.

— Остроградський — розумний хлопчик. Дуже любить математику. Спритний, жвавий... Та от один полтавський міщанин написав скаргу на школу. Пише: «Про закон божий ніхто навіть поняття не має, або краще сказати, чого вчать їх, і самі не відають».

— Не зважайте, — обзивався Стеблін-Камінський. — В «Приказе общественного призрения» ми всі задоволені вашою працею.

— Я вважаю, що голови юнаків не треба забивати релігійною покорою. Дух розуму, вільності треба вселяти в молоді душі.

— Вільність — то правильно, — вставляв своє словечко і Семен, — людська душа проситься до вільності, як пташка б'ється до сонця.

— Правильно, Семене... Як пташка б'ється до сонця. Так і мої діти.

В такі вечори Іван Петрович розповідав багато, пригоди, які пережив сам або чув від інших. Заслухавшись, Семен забував підкинути дровинку в грубу. Тоді падали на кімнату густі сутінки, ніби кутаючи собою пройдені розповідачем шляхи. Спихавшись, Семен ворущив жар, і знову відблиски вогню тихо гойдалися в затишній кімнаті.

Нарешті запалювали свічки, і Стеблін-Камінський розгортав «Санкт-Петербургские ведомости», вмощувався край столу, щоб падало світло на газету, і читав новини: «Из Копенгагена пишут: прибывшие сюда корабельники рассеяли слух, будто бы остров Мадера поглощен вулканическими извержениями. Надеются, что слух сей не подтвердится».

— Ото й добре, що не підтвердиться, — засміявся Іван Петрович.

— А це ще новина, — читав Стеблін-Камінський. — «Из Марселя пишут, что бей алжирский велел отрубить головы английскому, шведскому и сардинскому консулам. И хотя слухи о сем несколько между собой разнствуют, однако все согласны, что французскому консулу не сделано никакого вреда».

Інтерес викликало повідомлення про подорож по Австрії Наполеона з своєю новою дружиною Марією-Луїзою.

— То Наполеон обнюхує російські кордони, — зауважив Іван Петрович і став розповідати про походи французького полководця та про його небезпечні завойовницькі плани.

— Нема людям спокою, — вставляв слово Семен. — З турком ніби покінчили, а тут француз преться, як чортяка лізе.

— Ой лізе, лізе навіжений француз. Завдасть нам ще багато турбот.

— А що ж він такий нехрист, як і турок?

— Ні, хрещений, тільки не в тій воді купаний, — сміявся Іван Петрович.

Так минали зимові вечори. До щедрувального вечора готувалися заздалегідь. Найбільше тривожився Семен, вірячи, що в цей вечір разом з щедрівкою народжується доля всього року і кожної людини.

До дому Котляревського приходило багато щедрувальників. Вони прославляли козацькі походи і тиху хліборобську працю, звеличували розум людини, доброту. Тут дівчина порівнювалася з ясним сонцем, трудівниця ставала королівною, царівною, ясною зорею. Приносили із щедрівкою до господаря в гості «ясне сонечко», «ясний місяць», «дрібний дощик», вітали всю родину.

А нашому пану Івану
Ясен місяць у віконце зазирає,
Сріблом шляхи посипає,
Його коник вже їржає,
Доріженьку провіщає...

Слухаючи співи, Семен насторожувався і прислухався, чи справді не заїржав кінь на стайні.

Доріженьку провіщає,
Кошичком вибиває.
А край шляху широкого
Його зірка виглядає,
Рушник слізьми вишиває,
Щедру доленьку благає...

Слова щедрівки тривожили господаря. На його чистому чолі пробігали хмаринки задумливості. Він просив ще раз проспівати, та й сам починав підспівувати. Співав і Семен, приєднуючись до парубочого хору.

Нагороджені щедрівники виходили з вітальні.

— Так поділяє народ свої духовні доброти, — говорив Іван Петрович. — Якими сонячними барвами квітчають співи зорю-дівчину, як велично звучить у них слово «діва». Тисячоліттями увінчується воно легендами, переказами, повір'ями і дише завжди запашною юністю. Ще минуть століття, і наші нащадки збиратимуть перлини, розсипані щедрівками по квітучій землі. Це ті скарби, якими маємо право пишатися.

Та ось в кімнату входить нова група щедрівників, привівши дівчину, наряджену королівною. Співаючи, вони обсипали її посохлими квітами. Обдало кімнату пахом васильків. Синьою голубою вабила зір господаря щедрівна королівна. А коли гості назвали її Наталею, він збентежено прислухався до її голосу. Його уста зашепотіли:

— Скільки синьооких Наталок розносять свою молоду снагу...

Випроводжав господар щедрівників аж за ворота, повернувшись, впивав пахощі залишених на підлозі квітів. Семен журно мовив:

— Водив і я колись свою королівну на щедрівку... Слухаю співи, а з ними ніби завітчана наречена йде і душу тривожить.

Промайнули хвилини задумливої мовчанки. Почулося іржання коня. Семен відчинив двері, повіяло сніговим повітрям. Починалася хуртовина. Повертаючись знадвору, мовив:

— Копитом б'є кінь. Недарма обзивається він у цей щедрий вечір. Буде тривожний рік...

Зимові хуртовини змінилися буремною весною. Травень 1812 року мало приніс тепла. Поривчасті вітри котили з заходу хмари, сіяли проливними дощами. Не припинялися вітри і на початку червня. Але не тільки повітря дихало передгрозами, а й у житті країни відчувалося наближення громовиць. Ширилися чутки про перемоги Наполеона в Австрії і Пруссії, про скупчення його військових сил по той бік Німану.

Але в домі малоросійського генерал-губернатора князя Лобанова-Ростовського не припинялися щосуботні розваги. Сюди прибували значні особи міста, гостили представники знатних родин з інших міст.

В одну з таких червневих субот зібралося чимало гостей. Дружина князя, струнка і статна, хоч немолода, любила тримати навколо себе молодь, щоб розважатися добрими виставами. До участі в них вона запрошувала Івана Петровича, якому дозволялось приводити в губернаторський дім шкільних хористів. До того ж краще за нього ніхто не міг прочитати вірш чи уривок з п'єси. Добре він знався на анекдотах і розумів, коли який з них можна розповісти.

Захоплюючись домашніми виставами, княгиня доручала Котляревському готувати їх до різних свят. Не раз навіщала вона знаменитого вельможу Дмитра Прокоповича Трошинського в Кишинях під Миргородом, при дворі якого існував кріпосницький театр. Після кожної такої поїздки княгиня запрошувала Івана Петровича і просила

його підготувати чергову виставу в губернаторському домі, щоб не поступитись успіхами перед театром миргородського магната.

Цього разу відбувалась репетиція комедії Княжніна «Сбитеник». Нелегке завдання взяв на себе Котляревський. Доводилося йому вносити навіть деякі зміни в тексти п'єси, адже не всі музичні сцени можна виконати при наявності обмежених любительських артистичних сил. Головне, зберегти авторський задум, показати енергійного і здібного представника з народу.

Фінал п'єси, коли героїня кинулася в обійми свого коханого, обірвався несподіванкою. Широко розкрилися двері залу, і прибув князь у супроводі ад'ютанта. Так він з'являвся за надзвичайних обставин. Виконавці ролей застигли в сценічних позах.

— Князю, що сталося? Зчинився десь заколот кріпаків? — тривожно запитала княгиня.

— Ні... На цей раз приголомшена вся Росія! — відповів Лобанов-Ростовський, і зморшки збіглися на його чолі. — Наполеон без оголошення війни переправив свою численну армію через Німан і розгорнув наступ. Імператор залишив Вільно. Наша армія відступає до Смоленська.

Виконавці головних ролей, почувши незвичайне повідомлення, звільнилися від обіймів і, наче провинившись, сходили зі сцени.

Іван Петрович, похиливши голову, тривожно стояв перед князем, наче сподівався його розпоряджень.

Княгиня, вражена повідомленням, ніби скам'яніла на мить. Збагнувши сувору правду почутого, вона опустила на коліна, її приклад наслідували інші. Запанувала тиша, яку порушив губернатор:

— Завтра в соборі буде відправлено молебень за спасіння Росії...

Рано на другий день обізався соборний дзвін, а за ним з протилежної гори загук монастирський бас, і незабаром почали вторити дзвонами всі церкви міста. Народ висипав на вулиці, повалив до соборної площі. Йшли ремісники, міщани, чумаки. Першими обзивалися на дзвони купці, хрестячись та зітхаючи, просячи бога, щоб менше матеріальних повинностей накладала на них війна.

В натовпі біля собору з'явився старець, захожий із заселених старообрядцями-розкольниками сіл на півдні Полтавщини. Навколо нього купчилися старі чоловіки та жінки, слухали розповіді про появу анцихриста.

Одягнувши капітанську форму, Іван Петрович прибув до своїх вихованців.

— На нашу вітчизну напали полчища завойовника Наполеона Бонапарта, — заговорив він. — Уже кілька років Наполеон виношував наміри іти походом на Москву. Йому легко давалися перемоги в Європі.

Далі, розповівши про окремі героїчні епізоди історії свого краю, закінчив:

— Будемо всіма помислами і почуттями зі своїм народом...

Під звуки шкільного оркестру колона рушила на соборну площу. Попереду ішов Котляревський. Люди на вулицях розступалися.

— Це ж наш Іван Петрович, — чулися голоси.

— Та яких соколят веде за собою!

— Який сокіл, такі ж соколята...

Дзвони заглушували розмови людей.

Під час молебства Іван Петрович помітив стару жінку в чорному вбранні, що стояла на колінах і біла поклони.

— Моя сердешна мати... Молиться, як завжди, за сина, передчуваючи розлуку.

Поруч стояв суворо-задумливий Семен Битий. Він не клав на себе хрестів, не бив поклонів, не ронив, як інші, сліз. Тільки пасма розкуйовдженого волосся настовбурчилося, як пір'я в орла перед раптовим злетом.

Кинув Іван Петрович погляд на своїх вихованців, що стояли понурі, стривожені. Хотілося притиснути до грудей кожного, відчутти биття збентеженого серця.

Не знав, на що зважитись, — чи йти в похід, чи послухатись розумної поради старого Капініста: «Капітанів у мундирах багато, а нам треба капітанів духу, освіти».

Згадав про вороного Отамана, що занудився у стайні. Поезія походів заповнювала уяву. Озирає кількатисячний натовп. Коливалися простоволосі голови. Котилися пере-

дзвони церков, і линули з ними настирливі пекучі думи... Увечері зійшлися в будинкові Котляревського друзі. За звичкою Семен Битий сидів на низенькому стільчику біля порога. Він прислухався до розмов. Сивою голубкою вуркотала біля сина мати, дивлячись на нього благальними, повними сліз очима.

— Коли побачила тебе, Іваночку, біля собору у парадній формі, серце моє заридало. Думаю — в похід збирається... От і зараз дивлюся на тебе, а уявляю в поході... Не кидай мене, горем битої старої.

— Заспокойтеся, мамо. І без мене знайдеться багато хоро-
бних воїнів, щоб розбити ворога. Спіть спокійно, мамо.

— Не покинеш?

— Не покину...

Утираючи сльози, мати залишила вітальню.

— Звісно, мати,— зітхнув Семен.

Точилися розмови про події, про те, що цар Олександр І взяв на себе командування військами.

— Мені здається,— говорив Іван Петрович,— що царям краще б царювати. В такій країні, як наша, де земля тече молоком і медом, є над чим порядкувати. А війна — це діло тих, хто знає воєнне ремесло.

Іван Петрович розповідав про історію приходу до влади Наполеона, про його політичні інтриги, позування перед своїми фаворитами та чутливими до пригод дамами завойованих міст.

— Войовничий запал, посяаний Наполеоном, може швидко розвіятись при перших утрудненнях і поразках. Французький полководець виявив уміння завойовувати держави. Але він зумів і наживати п'ятами з Єгипту, коли там спіткали його невдачі.

— Отак чоловік куйовдить увесь світ, глитає, як галушки, цілі царства, а довоюється до того, що й йому жаба цицьки дасть,— жартував Семен, а потім, зітхнувши, додав: — Ще не встигла прочахнути земля від турецької війни, а тут знову баталії почалися.

— Може, й нам ще доведеться воювати,— прикинув своє слово Стеблін-Камінський.

— Та до цього діла ми звикли. Ось і я... Хоч накуль-
гую, а на війну пішов би. Козакам таке — або хліб молоти-
ти, або ворога бити, аби була робота...

— Може бути робота й козакам,— роздумливо відповів Іван Петрович.— Досвід Антона Головатого та історія з задунайськими січовиками може повторитися. Треба лише кинути клич, який би припав до серця козацтву... Хоч уже й поржавіли батьківські шаблі, та іржа ще не поточила козацького духу.

Від цієї розмови очі у Семена заискрилися. Він неква-
ливо пішов на стайню, оглянув Отамана, а повернувшись,
знову слухав розмови. Тихо повторив:

— Іржа не поточила козацького духу...

Вісті про швидкий наступ наполеонівських військ сіяли різні розмови. Тепер Семен частіше ходив на стайню, гланив ворону шию Отамана, окульбачував його і тихо казав:

— Старієш, друже? Занудився без походів? Давно пив воду з Дунаю?

Кінь іржав і греб копитом. Для Семена то було прикметою наближення походу. Потім ішов у місто, прислухався до балачок, а повернувшись, розповідав Івану Петровичу про все, що чув, і бачив, як неспокійно тримає себе вороний Отаман.

Потай витягав із своєї давньої торби сурму, яку приніс із-за Дунаю, продував її і знову обережно ховав.

Недаремними були Семенові передчуття. Саме в той час, як російська армія залишила 6 серпня Смоленськ, відступаючи до Москви, а 8 серпня імператор призначив командуючим усіма арміями генерала Кутузова, на Україні почалося формування добровольчих козацьких полків для боротьби з навалою французів.

Князь Лобанов-Ростовський доручив капітану Котляревському формувати п'ятий козацький полк на території Хорольського, Миргородського та Кременчуцького повітів.

— Ви знаєте місцеві звичаї і прагнення. Ваше ім'я відоме серед простолюду. Тому я сподіваюся, що в найкоротшому часі ви організуєте бойовий козацький полк. Даю на допомогу трьох чоловік з губернаторської роти особливих доручень. Рапортуйте без затримки про хід справи. З божою допомогою завтра ж вирушайте!

— Радий виконувати доручення, ваше сіятельство! Але мої вихованці...

— Передайте справи своєму помічникові!

— Слухаю, ваше сіятельство!

Наступного дня чотири вершники мчали шляхом від Полтави до Хорола. Під сідлом Івана Петровича вигравав, стрясаючи чорною гривовою, вороний Отаман. Слідом за вершниками торохкотіла бричка, запряжених коней погнав Семен. Переправившись через Говтву, мандрівники зупинилися біля корчми. Двадцятиліття не згладило згадок про цю корчму та про пам'ятні зустрічі біля неї.

10 серпня зупинилися в Горошині, почали набирати охочих вступити до полку. 12 серпня Котляревський повідомляв Лобанова-Ростовського про виконання доручень, відзначаючи, що «вступають у козаки з задоволенням, охоче

і без найменшого смутку: всі з піками, багато з шаблями, із кіс перероблених. Є з рушницями і пістолями, але ця зброя в посередній справності; коні невеликі, але для служби придатні; одяг увесь новий, але треба привести до однакового вигляду».

Серед народу рознеслися чутки, що всім, хто вступить у полк, буде забезпечена козацька вольність. До панських будинків сходилися кріпаки, просили дозволу йти в ополчення, щоб добути козацькі права, від попів вимагали правити службу за козацьку вольність.

— Козацтво оживає! — вигукували при зустрічах селяни.

— Якби-то... Може, з'явився б і Залізник із свяченим!

— Тоді пани попідбирали б свої животи!

— А може, й козацькі землі повернули б?..

У кожній кузні день і ніч важко гупали молоти. Кували списи і шаблі, вистругували замашні ратища. Біля штаб-квартири в Горошині завжди було людно.

Командир полку Котляревський давав різні розпорядження, оглядав ополченців, підбадьорював їх жартівливим словом.

Один приходський піп привів до штабу свого сина, що втік з бурси, просив командира записати його в полк.

— Сіє чадо, — говорив піп, — наукам не радеє, от бурси у бегах, акі от геєни. На базарах і ярмарках бублики в бублейниць похіщаху і сластьони множеством пожірахом. Злоречивий єсть, сіречь сквернословіт, не почитая отца і матері. Всяке сатанінське наущеніє радий творити. Тільки велебно в дудку дуднит. Дондеже не вразумяху чада, на службу порядку ради козацького записати прошу оногго... Благословіть отрока на війну. Ібо і чоловік божий, рекомий Мартин Задека, похожахом по миру глаголет гласом преподобним, яко поверженная во пепел Москва взойдет на градус святого Сіона, да поклонятся перед нею язиці від сходу до заходу сонця... Свят, свят, свят. Да расточатся вразі. Амінь!

— Добре, панотче, добре, — відповів, посміхаючись, командир полку. Далі підійшов до юнака, поклав руку на плече: — Козаком хочеш бути?

— Вельми хочу! — пробасив юнак. — Настогидла мені бурса!

— Семене! — гукнув Котляревський. — Обріж йому до колін бурсацький каптан. Надягни козацьку шапку і дай кумачу підперезатися!

Швидко бурсак набув козацького вигляду.

— Що ж робитимеш у поході?

— На сурмі гратиму!

— О, сурмача нам треба! Семене! Дистань свою дудку, хай задуднить!

Семен неохоче витяг з торби сурму, благально мовив:

— Думає, хоч сурмачем візьмуть мене до походу, а тут...

— Тобі інша робота знайдеться! — І, звертаючись до бурсака: — Ану заграй!

Юнак, набравши повні груди повітря, з великою силою заграє у сурму так, що всі присутні припинили.

— Добрий сурмач! Нам саме такого й треба. Записуй у полк, — звернувся Котляревський до військового писаря.

Незабаром Котляревський надіслав новий рапорт на ім'я Лобанова-Ростовського.

«Вельможний князю, шановний пане!

Нарешті 5-й кінний козацький полк сформований... Люди в полку дуже добрі, коні кращі за посередніх... Уклінно звертаюся з проханням до Вашої вельможності про надіслання в 5-й козацький полк командира і про відпуск мене на мою посаду. Крім того, що я зовсім не маю підготовки ні до служби, ні до походу, вихованці залишаються і до цього часу без зимового одягу. За багатьма турботами Вашій вельможності неможливо згадати про них; полтавський приказ дуже безтурботний... Змилосердьтесь над цими сиротами, Ваша вельможність, і удостойте їх і мене взаємно Вашою увагою та прихильністю. З глибоким високошануванням і душевною відданістю до особи Вашої вельможності маю за честь бути, милостивий пане, Вашої вельможності покірним слугою

Іван Котляревський

Серпня 27-го дня 1812 р. Горошин».

Лобанов-Ростовський задовольнив прохання Котляревського, маючи на меті використати його для інших, не менш важливих доручень.

У Горошин прибув призначений для походу командир полку. Всі лагодилися в'дорогу. На майдані стояла пілюка, збита кіньми й людьми, що проводжали козаків.

Котляревський, передаючи сформований полк новому командирові, наказав козакам сісти на коней, зробив огляд

кіиних сотень. Потім виїхав наперед на своєму вороному і промовив:

— Братове козаки! Щастя вам у далеких походах! Рубайте по-козацькому ворогів!

— Рубатимемо, батьку!

Далі покликав Семена Битого, запитав:

— Хочеш іти в похід?

— Хочу, отамане! Хоч я на одну ногу несправний, але на коні держусь добре. Рубатиму незгірш за інших!

Котляревський зліз з коня і, передаючи Семенові повід, промовив:

— З твоїх рук одержав я від задунайців цього вороного, в твої руки і передаю його. Якщо я не маю змоги бути в поході, то хай мій любий кінь іде з хоробрим козацтвом!

Ніби розуміючи розмову, вороний потряс гривою і заіржав. Семен, збентежений несподіванкою, низько кланявся:

— Батьку отамане... Рідний брате... Яка честь...

Почувши команду сурмити похід, Семен сів на коня. Всі козаки були на конях. Колишній бурсак сурмив. Полк виступав у похід. Серце Івана Петровича рвалося до козацтва. В думках склалися рядки поеми:

Так вічний пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись;
Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках, було, як мак цвітуть...

З навколишніх сіл багато посходилося сивих стариків, жінок, смаглявих дівчат, дітвори. Молодиці, дівчата, ловлячи погляди своїх близьких, коханих, ронили сльози на пилом прибитий шлях. Залунала пісня. Обізвалися луною діброви і байраки. За обрієм губилися сотні вершників. Перед ними стелилася, ніби дівочим шитвом мережана, путь.

Нерухомо стояло повітря, заправлене кінським потом. Не сколихне його ні кигикання сполоханих чайок, ні жалібно жіноче голосіння. Червонасте сонце золотило куряву, що поволі лягала на шовкові трави та придорожні гірчачки. Пурпуром бралосся небо, і в ньому разом з іржанням бою нових коней тонула козацька пісня.

Вісті про фронтіві події, про пожежу московську розносилися у найвіддаленіші закутки вітчизни. В церквах відправляли молебні. На церковних майданах сходилися люди. Бажання іти в козацьке ополчення охопило широкі кола. Кріпаки сподівалися урівнення їх з козаками. В духовні консисторії поступали повідомлення приходських попів про безчинства кріпаків, серед яких ширилися чутки про царську грамоту, якою дозволялося кріпаків набирати в козацькі полки. В окремих селах кріпаки тримали в облозі попів, які ховалися в церквах. Навколо церков мужики курили люльки. А дехто навіть затягав гайдамацьку пісню. Генерал-губернатор Лобанов-Ростовський скликав нараду, а Котляревському доручив приступити до набору нового козацького полку. Але військовий міністр Аракчєєв, довідавшись, що формування козацьких полків переростає в широкий народний рух, наказав припинити набір козаків-ополченців.

Тривожила Івана Петровича думка про набраний ним 5-й козацький полк. Чи не розформують його після нових вказівок Аракчєєва? Знав, що полк було направлено в Калугу. А далі — що з ним? Доходили вісті, що відбулась деяка реорганізація козацьких полків. Окремі кіннотники приєдналися до регулярних кавалерійських частин. Довідався, що потрапив туди й завзятий у походах Семен Битий, а за ним і сурмач — попівський син.

Здавалося, полум'я московської пожежі освітлює найвіддаленіші простори, і від нього ніби прокидалася вся країна від дрімотного буття. Широлися перекази про кривавий бій під Бородіном, гомоном обзивалися несходимі шляхи. Склалися легендарні перекази про Кутузова, про бій під Тарутіном, про втечу французів до Європи. Склалися анекдоти, як Наполеон загубив штани на Березині, утікаючи з жалюгідними залишками 600-тисячної армії.

Війна перенеслася на територію Західної Європи. Наполеон мобілізував усі резерви, намагаючись затримати на Ельбі наступ російської армії.

Саме в цей час Котляревський одержав наказ:

«Пану капітану і кавалеру Котляревському.
Відправляючись до місця Височайшої Його Імператорської Величності перебування, маєте ви, прибувши в Дрезден, взяти належне путі вашій направлення, і потім,

з'явившись до його сіятельства графа Олексія Андрійовича з направленим йому пакетом, донести, що чекать будете розпоряджень його особи про доручене вам на Височайше ім'я донесення; коли ж одержите відправлення, належить вам негайно вирушити назад.

Малоросійський генерал-губернатор
князь Лобанов-Ростовський
Полтава, 1 травня 1813 р.».

«Отже, доведеться потрапити на прийом до Аракчеева,— подумав Іван Петрович і пригадав, як він не захотів іти до нього, шукаючи посади в Петербурзі після звільнення з армії.— Що ж? Кажуть, що судженої долі пішки не обійдеш і конем не об'їдеш».

Маючи право користуватися не тільки перекладними поштовими кінями, а й військовим транспортом, як особа, що виконує важливе доручення, він вирушив у дорогу через Москву. Перед очима поставали все нові й нові картини. От спалена, спустошена Москва пробуджується до нового життя, всюди помітні сліди ворожої навали, боїв, шляхи вкриті кінськими, а іноді людськими кістками, над якими зграями кружляло, каркаючи, гайвороння. Ось під явором труп коня, а на високу гілку хтось на глум закинув шапку французького гусарина, а на іншій — роздерті червоні гусарські штани гойдаються поруч з воронячим гніздом.

Весь час від Москви до Варшави, а далі й до Дрездена люднішими ставали шляхи. Часом назустріч траплялися підводи з пораненими воїнами. Одні лежали на возах, інші пленталися з перев'язаними руками. Один ішов босоніж, ледве тримаючись за воза. Котляревський по шапці пізнав, що то ополченець п'ятого козацького полку. Зупинивши підводу, підійшов до пораненого, який швидко впізнав свого колишнього командира в Горошині, і радісно гукнув:

— Пане отаман!

— В якому бою поранено? — запитав.

— На Ельбі, під Дрезденом! От і цей,— показав на підводу, де лежав з забинтованою ногою бурсак, якого пан-отець привів до штабу в Горошин.

Біля пораненого лежала сурма. Пізнав і її Іван Петрович, запитав:

— Як же трапилося?

— Сурмив до бою, пане отаман, коли несподівано кинулись атакувати нас французи. Вони хотіли тихо пробра-

тись доріжкою на гору, де наші отаборились відпочивати. Я помітив, звечора це було, та й давай сурмити. Французи не стріляли, щоб не дати знати про себе. Хотіли мене живим схопити. А я, коли хто підбіжить, то так стусону ногою, що й перекинеться та й покотиться вниз із гірки. Так я довго відбивався ногою, а в руці тримав сурму і кликав нею до бою, доки підбігли наші козаки, зчинилася бійка. Першого мене поранено кулею в ногу.

— А сурму для чого везеш з собою?

— Дома пригодиться. Звикся з нею. Добра сурма. Коли видужаю, то сурмитиму, щоб аж луна котилася по дібровах нашої Полтавщини! Хай почують і мертві,— жартував.

— Добрий з тебе вийшов сурмач! Неси ж сурмовий клич у наші надворсклянські села!

Поранений у руку козак все тупцював, переступаючи з ноги на ногу, а потім тихо запитав:

— А землі козаці тепер не забиратимуть у нас поміщики?

— Козацького завзяття ніхто не відбере...

Далі знову шляхи, зустрічі, розмови. В тих розмовах відчувалося биття великого серця народу.

Непокоїла думка про той пакет, що везе він до міністра Аракчеева. Що написано в ньому? Чи про волю, чи про неволю? Та нехай собі як знають пишуть.

Нарешті перед очима відкрилися живописні краєвиди Саксонії, повитої весняними розливами Ельби.

Штаб-квартира була розташована під Дрезденом. Довідавшись про послання від князя Лобанова-Ростовського, Аракчєєв негайно прийняв його. Це був енергійний, рухливий, роздратований генерал, що пройшов школу павлівської тиранії. Кругла голова на товстій шії, хижа злість в опухлому лиці і прихована зневага до всього навколишнього. Металевими очима дивився на світ так, ніби він один має право на якесь особливе існування і більше ніхто. Вся манера тримати себе свідчила, що Аракчєєв належить до тих, хто, сп'янівши від необмеженої влади, знаходить самовтіху в жорстокостях і сваволі.

Іван Петрович знав кривдушність міністра і розумів, що саме такі люди добувають кар'єру не своїм благородством і розумом, а умінням пристосовуватися. Такі бували в усі епохи. Вони діставали ордени не на полі бою, а в затишних кабінетах, де плелися інтриги.